

MU‘TEZİLÎ TEFSİR GELENEĞİNDE YENİ BİR SAFHA: RUMMÂNÎ’NİN TEFSİRİ

Kübra KELEŞ*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 28 Mayıs 2025, **Kabul Tarihi:** 17 Eylül 2025, **Yayın Tarihi:** 30 Eylül 2025, **Atıf:** Keleş, Kübra. “Mu‘tezilî Tefsir Geleneğinde Yeni Bir Safha: Rummânî’nin Tefsiri”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 25/2 (Eylül 2025): 1309-1341.

DOI: 10.33415/daad.1707934

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 28 May 2025, **Accepted:** 17 September 2025, **Published:** 30 September 2025, **Cite as:** Keleş, Kübra. “A New Phase in the Mu‘tezilî Tafsir Tradition: al-Rummânî’s Tafsir”. *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 25/2 (September 2025): 1309-1341.

DOI: 10.33415/daad.1707934

Öz

Bu makale, Mu‘tezilî tefsir geleneğinin önemli halkalarından Ebû'l-Hasen Ali b. İsa el-Rummânî’nin (ö. 384) Kur’ân anlayışını, tefsir yöntemini ve bu geleneğe getirdiği özgün katkıları analiz etmektedir. Çalışmanın temel iddiası, Rummânî ile birlikte Mu‘tezilî tefsir anlayışının yeni ve daha zengin bir boyuta evrildiğidir. Rummânî’den önceki Mu‘tezilî müfessirler, klasik tefsir hüviyetinin yanında cedeli üslup ve kelâmî tartışmaların merkeze alındığı ortak bir yöntemi benimserken, Rummânî bu yaklaşıma dilbilimsel bir derinlik ve lafız merkezli bir perspektif kazandırmıştır. Onun tefsirinde lafızların anlam sınırları ve âyetlerin zımnî delaletleri öne çıkmaktadır. Rummânî, bu yönleriyle yalnızca Mu‘tezilî tefsir geleneğini sürdürmekle kalmamış, onu dönüştürerek yeniden şekillendirmiştir. Rummânî’nin bu özgün yönüyle ilgili literatürün sınırlı olması, bu çalışmayı daha da anlamlı kılmaktadır. Bu çerçevede, makalede öncelikle Rummânî öncesi Mu‘tezilî tefsir geleneği ile Rummânî’nin Kur’ân anlayışı ve tefsirinin genel özel-

* Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Kastamonu, Türkiye, kkeles@kastamonu.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-7792-7395> / Assistant Professor, Kastamonu University, Faculty of Theology, Department of Qur’anic Exegesis, Kastamonu, Turkey kkeles@kastamonu.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-7792-7395>.

likleri ortaya konacak; ardından onun tefsirinin Mu'tezilî gelenekten farklılaştığı noktalar sistematik bir biçimde değerlendirilecektir. Böylece, Rummânî'nin tefsir anlayışının temel dinamikleri ile Mu'tezilî düşünceye katkıları bütüncül bir perspektifle incelenecektir. Çalışmada, Rummânî'nin tefsir anlayışının, Mu'tezilî tefsir geleneğinin klasik çerçevesinden hem muhteva hem de metodoloji bakımından ayrıştığı ve lafzın semantik derinliği ile delâlet gücünü merkeze alan yeni bir metodolojik perspektifin öncüsü olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Mu'tezile, Rummânî, *el-Câmi' fî 'İlmi'l-Ḳur'ân*

A New Phase in the Mu'tazilî Tafsîr Tradition: al-Rummânî's Tafsîr

Extended Abstract

This study investigates the exegetical method and Qur'anic interpretation of Abū al-Ḥasan 'Alī b. 'Isā al-Rummānī (d. 384/994) was one of the most prominent representatives of the early Mu'tazilî tradition. The research aims to demonstrate that Rummānī inaugurated a new phase in Mu'tazilî tafsîr by introducing a linguistically grounded, word-centered approach that went beyond the dominant theological and polemical strategies of his predecessors. This paper argues that Rummānī's methodology, which blends rational theology with sophisticated philological analysis, offers a unique interpretive model in the classical tafsîr tradition.

1310 | db

Rummānī lived and worked in Baghdad, a vibrant intellectual center in the 10th century, home to major figures in the rational sciences (kalām) and Arabic linguistics. His intellectual formation was shaped by influential scholars such as al-Zajjāj, Ibn al-Sarrāj, Ibn Durayd, and Ibn Mujāhid. These formative influences equipped Rummānī with deep expertise in grammar (naḥw), rhetoric (balāgha), semantics, and prosody, which became central to his approach to the Qur'an. At the same time, his commitment to Mu'tazilî theology—particularly its five foundational doctrines—remained visible, though often implicitly articulated through his exegetical choices.

Unlike earlier Mu'tazilî exegetes such as al-Jubbā'ī or al-Isfahānī, whose tafsîrs are known primarily through citations and whose style centered on polemical elaboration of doctrinal issues, Rummānī emphasized the linguistic form, structural coherence, and semantic depth of Qur'anic language. His tafsîr, *al-Jāmi' fî 'Ilm al-Qur'ân*, although partially extant, offers ample material to identify a distinctive exegetical method grounded in detailed lexical analysis, semantic differentiation, rhetorical implications, and contextual harmony.

Rummānī's approach also includes selective engagement with transmitted reports (*riwāyāt*). Although his tafsîr is not primarily rivāya-based like that of al-Tabarī, he incorporates opinions from Companions and Successors when they are relevant to linguistic or exegetical clarification. In some cases, he presents alternative interpretations from early authorities and then offers his own analysis based on linguistic criteria. This balanced use of transmission and reason reflects his commitment to tradition and rational inquiry.

One of Rummānī's most remarkable contributions is his word-based hermeneutic. He often begins his commentary by posing specific questions about word choice, etymology, or syntactic construction—linguistic and interpretive questions. For example, he investigates why particular synonyms were chosen over others, the implications of grammatical structures, and how meaning is enhanced.

ced or altered through context. He also demonstrates how words gain additional layers of meaning through their placement and combination in the text, a concept he links to the notion of *taçmîn* (semantic implication), which plays a central role in his interpretation of many verses.

Another important feature of his tafsîr is its systematic question-and-answer format. Rummânî consistently frames his commentary around analytical questions—why a particular expression was used, its implications, and how it fits the broader Qur'anic discourse. This interrogative style not only reflects the influence of grammatical pedagogy and logical structure but also engages the reader in critical reflection.

Rummânî's exegetical legacy is significant not only for its content but also for its methodological innovations. His commentary demonstrates a synthesis of disciplines: theology, linguistics, literary analysis, and logic. He paved the way for later interpreters such as al-Zamakhsharî, who would develop similar approaches with greater systematization. While Rummânî should not be viewed as the founder of bayânî tafsîr, he is undoubtedly one of its earliest and most formative representatives.

In conclusion, Rummânî's tafsîr represents a turning point in the Mu'tazilî exegetical tradition. Through his emphasis on language, structure, and meaning, he offers a nuanced, layered, and intellectually rigorous interpretation model. His work exemplifies the transition from a purely doctrinal approach to one that seeks to uncover the Qur'an's semantic architecture and rhetorical power. This study contributes to a deeper understanding of Rummânî's place in the history of Qur'anic exegesis. It highlights the enduring relevance of his method in the broader field of Islamic hermeneutics.

Keywords: Tafsîr, Qur'an, Mu'tazila, Rummânî, al-Jâmi' fi 'Ilm al-Qur'an.

Giriş

Esamm (ö. 200), Cübbâî (ö. 303), Kâ'bî (ö. 319) ve İsfahânî (ö. 322) Rummânî öncesi Mu'tezilî müfessirlerdir. Bu müfessirlere nispet edilen tefsirler halen kayıptır ve sonraki kaynaklardaki atıf ve alıntılar üzerinden değerlendirilebilmektedir.¹ Bu alıntılar, söz konusu müfessirlerin tefsirlerinin muhteva ve üslup açısından birbirinden farklılık arz ettiğini; ancak genel olarak *klasik tefsir*² formuna uygun bir yapı sergilediklerini³ ve mütekellim kimliklerinin be-

¹ Sonraki kaynaklar için bk. Kübra Keleş, "Hicrî Dördüncü Asırda Mu'tezilî Müfessirler ve Kayıp Tefsirleri", *Hicri Dördüncü Asırda İslâmî İlimler*, ed. Hidayet Aydar vd., ts., 234-235.

² Klasik tefsir hüviyetinden kasıt, tefsirlerde sıkça rastlanan bazı ortak özelliklerdir. Bu özellikler arasında rivayetlere ve dilbilimsel verilere yer verilmesi, zaman zaman fikhî meselelere değinilmesi, âyetlerin nüzul ortamına işaret edilmesi ve bağlam ile ilişkisinin vurgulanması bulunmaktadır.

³ Esamm'ın tefsir yöntemi için bk. Ali Karataş, "Ehl-i Sünnetin Kur'an Yorumunda Mutezile Etkisi Ebu Bekir el-Esamm Örneği", *Uluslararası Kültürel Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2/2 (ts.), 184-187. Cübbâî, Kâ'bî ve İsfahânî'nin tefsir yöntemi için bk. Keleş, "Mu'tezilî Müfessirler", 233-242.

lirgin şekilde ön plana çıktığını göstermektedir. Kelâmî meselelerle ilgili âyetlerin yorumlarında; Mu'tezile mezhebinin beş temel esasının merkezî bir rol oynadığı, kelâmî meselelerin geniş bir şekilde ele alındığı ve farklı görüşlere yer verilerek cedel üslubunun benimsendiği dikkat çekmektedir.⁴ Öte yandan, bu âlimlerin tefsirlerinde dilin imkânlarını ustalıkla kullanmaları da kayda değer bir diğer husustur. Sarf, nahiv ve belâgat gibi alanlardaki derin vukufiyetleri, tefsirlerin dilsel zenginliğini artırmakta ve onlara özgün bir çerçeve kazandırmaktadır. Bu yönüyle Rummânî öncesi Mu'tezilî tefsirler, kelâmî ve dilsel perspektifleri bir araya getiren zengin bir miras sunmaktadır.

Günümüze ulaşan en erken tarihli Mu'tezilî tefsir ise Rummânî'nin *el-Câmi' fî Ilmî'l-Kur'ân*'ının⁵ tefsir parçalarıdır.⁶ Mu'tezilî tefsir geleneğinin Kâdî Abdülcebâr (ö. 415) ve Zemahşerî (ö. 538) öncesi önemli halkalarından biri olan Rummânî, Mu'tezilî tefsir geleneğine yeni bir yön kazandıran müfessirlerdendir. Hicrî 296 yılında İslam dünyasının en önemli ilim merkezlerinden biri olan Bağdat'ta doğmuş ve 384 yılında yine bu şehirde vefat etmiştir. Fıkıh, Kur'ân, nahiv ve kelâm gibi birçok alanda derin bilgiye sahip çok yönlü bir âlim olarak tanınan Rummânî'nin⁷ tefsir anlayışının şekillenmesinde özellikle kelâm ve dil ilimlerindeki yetkinliği belirleyici olmuştur. Onun mütekellim kimliği; farklı mezheplerin görüşlerindeki tutarsızlıklara işaret etmesinde, Mu'tezilî müfessirlerin yorumlarına atıfta bulunmasında, Mu'tezilî âlimlerden *ashabuna* şeklinde bahsetmesinde,⁸ ilgili âyetleri Mu'tezile mezhebinin öğreti-

⁴ Örnekler için bk. Kübra Özdemir Keleş, *Ebu Ali el-Cübbâî Müfessiran* (Amman: Ürdün Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 46-50; Emrullah Tuncel, *Ebû Ca'fer et-Tûsî ve Fahreddin er-Râzî'nin Tefsirleri Bağlamında Ebû'l-Kâsım el-Belhî'nin Kur'an'a Yaklaşımı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 132-318; Mustafa Öztürk, *Kur'an'ın Mu'tezilî Yorumu: Ebû Müslim el-İsfahânî Örneği* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 236-237.

⁵ Tefsirin kaynaklarda geçen diğer isimleri için bk. Bruce Fudge, "Taḍmīn The Notion of 'Implication' According to al-Rummānī", *Classical Arabic Humanities in Their Own Terms: Festschrift for Wolfhart Heinrichs on His 65th Birthday Presented by His Students and Colleagues*, ed. B. Gruendler - M. Cooperson (Leiden: Brill, 2008), 470.

⁶ Suleiman A. Mourad, "The Survival of the Mu'tazila Tradition of Qur'anic Exegesis in Shī'ī and Sunnī tafāsīr", *Journal of Qur'anic Studies* 12 (2010), 83.

⁷ Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Kaya, *er-Rummânî, Hayatı, Eserleri ve Arap Gramerindeki Yeri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 29-75; Ebu'l-Hasen 'Alî b. 'İsâ Rummânî, *Kur'an'ın Anlam İncelelikleri ve Eşsiz Belâgatı*, çev. Numan Konaklı (İstanbul: Neva Yayınları, 2020), 9-15.

⁸ Ebu'l-Hasen 'Alî b. 'İsâ Rummânî, *Tefsîru Ebî'l-Hasen el-Rummânî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 295, 301.

lerine uygun tevil etmesinde açıkça görülür.⁹ Bununla birlikte günümüze ulaşan tefsir parçaları ve *Nüket* adlı risalesi incelendiğinde, bu kelâmî yansımaların sınırlı kaldığı, müfessirin mütekellim kimliğinin daha ziyade Kur'ân'ın diline verdiği önem üzerinden ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu vurgu ise nübüvvetin doğruluğunu ve Kur'ân'ın ilahî kaynaklı oluşunu ispat etme gayretinden kaynaklanmaktadır. Mezhebî öğretilere önceki müfessirlere nispetle daha sınırlı ölçüde temas etmesi ve Kur'ân'ın diline verdiği merkezî önem, Rummânî'yi içerik ve üslup bakımından seleflerinden ayırmakta ve Mu'tezilî tefsir geleneğinde yeni bir safhanın öncüsü hâline getirmektedir.

Rummânî'nin müfessir kimliğini şekillendiren bir diğer husus dil alanındaki uzmanlığıdır. Hatta onun tefsirinde ve genel anlamda¹⁰ baskın kimliğinin dilbilimci yönü olduğu söylenebilir. Nahiv, arûz, iştikâk ve belâgat gibi alanlarda derin bilgiye sahip olan Rummânî, dönemin önemli dil âlimlerinden ders almıştır. Hocaları arasında Zeccâc (ö. 311), İbnü's-Serrâc (ö. 316), İbn Düreyd (ö. 321) ve İbn Mücâhid (ö. 324) gibi isimler yer almaktadır.¹¹ Bağdat, Rummânî'nin yaşadığı dönemde dil bilimleri ve gramer çalışmaları açısından merkezî bir öneme sahipti. Şehir; Zeccâcî (ö. 337), Sîrâfî (ö. 368), İbn Hâleveyh (ö. 370), Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377) ve İbn Cinnî (ö. 392) gibi otorite isimlere ev sahipliği yapıyordu.¹² Rummânî'nin böylesi yoğun bir ilmî çevrede yetişmiş olması, onun tefsirindeki dilsel ve edebî derinliği doğrudan etkilemiştir. Her ne kadar önceki Mu'tezilî müfessirler de tefsirlerinde filolojik unsurlara yer vermiş olsalar da, Rummânî'nin dili yorumunun merkezî unsuru hâline getirmesi, onu seleflerinden ayıran özellik olarak dikkat çeker.

Bu çalışma, Rummânî'nin tefsirinde Mu'tezilî gelenekten farklılaşan yönleri analiz etmeyi amaçlamaktadır. Araştırmada, Rummânî'nin Mu'tezilî tefsir geleneğinde hangi açılardan yeni bir

⁹ Müsâid b. Süleymân Tayyâr, *et-Tefsîru'l-Lugavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Riyad: Dâru İbnî'l-Cevzî, 1434), 213-219; Burcu Dilek, "Te'vîl Yöntemi ve Mezhebî Kimliğinin Kur'ân Yorumuna Etkisi Bağlamında Rummânî'nin el-Cami' li-İlmî'l-Kur'ân Adlı Tefsiri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/2 (2024), 933-949.

¹⁰ Mustafa Bilgin, *Tefsirde Mu'tezile Ekolü* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991), 133.

¹¹ Kaya, *Rummânî*, 42-50.

¹² Selim Tekin, "Hicri Dördüncü Asırda Gramer Çalışmaları", *Hicrî Dördüncü Asırda İslamî İlimler* (İstanbul: Ensar, 2024), 551-555.

safha açtığı değerlendirilecektir. Mevcut literatürde Rummânî üzerine çeşitli çalışmalar bulunmakla birlikte,¹³ onun Mu'tezilî tefsir geleneği içindeki özgün konumunu sistematik biçimde ele alan bir araştırmaya rastlanmamıştır.¹⁴ Bu sebeple çalışma, literatürdeki boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Söz konusu amaca ulaşmak için öncelikle, Rummânî öncesi Mu'tezilî tefsir geleneğine –her bir müfessir için literatürde geniş ve müstakil çalışmalar bulunduğu gerekçesiyle– kısaca temas edilecektir. Ardından, Rummânî'nin tefsir anlayışını şekillendiren Kur'ân anlayışı ele alınacak ve hemen her tefsirde farklı biçimlerde de olsa ortak olarak görülen tefsirinin genel özellikleri ortaya konulacaktır. Nihayet müellifin Mu'tezilî gelenek içerisindeki özgün konumu değerlendirilecektir. Ana kaynak olarak, Rummânî'nin günümüze ulaşan tefsir parçaları¹⁵ (tahkik edilmiş ve edilmemiş nüshalar) ile doğrudan tefsir alanına dair kaleme aldığı ve Kur'ân'a bakışını yansıttığı düşünülen *en-Nüket fî 'İcâzi'l-Kur'ân* adlı eseri esas alınacak, yeri geldiğinde ikincil kaynaklara başvurulacaktır.

1. Rummânî Öncesi Mu'tezilî Tefsir Geleneği

Mu'tezilî tefsir geleneği ifadesiyle kastedilen; “mezhebin beş esasını yansıtan, mezhebi referanslarla âyetleri izah eden ve akla öncelik veren bir yorum tarzıdır. Bu yaklaşımda genellikle âyetlerin lügavî tahlili, kıraat tercihleri ve rivayetlerin kullanımı mezhebî görüşleri destekleyecek şekilde inşa edilmiştir.”¹⁶ Ancak bu durum, Mu'tezilî müfessirlerin tefsirlerini, tefsir tarihinin genelinden tamamen bağımsız ve müstakil bir literatür olarak değerlendirmeyi gerektirmez. Zira salt rivayet tefsirleri bir kenara bırakıldığında, tüm tefsirlerin büyük ölçüde ortak bir rivayet birikimine, dirayet yöntemlerine ve dilsel tahlillere dayandığı görülür.¹⁷ Bu nedenle,

¹³ Çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Dilek, “Te'vîl Yöntemi”, 923-926.

¹⁴ Ulaşamadığımız tek çalışma Alena Kulinich'e ait “Representing ‘a blameworthy tafsîr’: Mu'tazilite exegetical tradition in al-Jāmi' fî tafsîr al- Qur'ân of 'Ali ibn 'İsâ al-Rummânî (d. 384/994)” isimli 2012'de yapılan doktora tezidir. Yazar ile erişim için iletişime geçildiğinde tezini yayınlamak için gözden geçirdiğini, bu sebeple paylaşamayacağını belirtmiştir.

¹⁵ Günümüze ulaşan parçalar için: Alena Kulinich, “Beyond theology: Mu'tazilite scholars and their authority in al-Rummânî's tafsîr”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London* 78/1 (2015), 137; Dilek, “Te'vîl Yöntemi”, 926. Paris yazması hakkında ayrıntılı bilgi için: Fudge, “Taçmîn”, 471.

¹⁶ Dilek, “Te'vîl Yöntemi”, 934.

¹⁷ Ali Karataş - Veysel Gengil, “Ayrımların Eşiğinde Hanefî-Mâtürîdî Tefsir Geleneği: İmkân ve Özgünlüğü”, *Mütefekkir* 11/21 (15 Haziran 2024), 57.

Mu'tezilî tefsirler genel tefsir külliyyatının ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmeli; kelâmî prensipleri, yorumlayıcı üslubu, içerik tercihleri ve metodu itibarıyla ise kendine has niteliklere sahip bir ekolün ürünü olarak değerlendirilmelidir. Bu çalışmada "Mu'tezilî tefsir geleneği" tamlamasıyla kastedilen de, Sünnî gelenekten tamamen kopuk ve kapalı bir literatür değil, genel tefsir havzası içerisinde yer almakla birlikte, söz konusu karakteristik yönleriyle öne çıkan ve süreklilik arz eden bir yorum geleneğidir.

Rummânî'den önceki dönemde Esamm, Cübbâî, Kâ'bî ve İsfahânî gibi müfessirlerin çalışmalarıyla Mu'tezilî tefsir literatüründe ciddi bir birikim meydana gelmiştir. Bu müfessirlerin ortak yönü, Kur'an'ı dil ve kelâm merkezli okumaları, mezhebin beş esasını yorumlarının mihveri hâline getirmeleri ve cedelî üslubu öne çıkarmalarıdır. Bununla birlikte her biri, tefsirinde farklı vurgulara ve yönetsel tercihlere sahiptir.

Esamm'ın tefsirinde rivayetlere başvurulduğu, Kur'an ilimlerine dair örnekler bulunduğu, dilsel tahliller yapıldığı, kelâmî ve fikhî meselelere değinildiği görülmektedir. Nitekim müfessir, özellikle kelâmî konularda cedelî bir üslup kullanmıştır.¹⁸

db | 1315

Cübbâî, tefsir yönteminde öncelikle âyetlerin muhatabını ve temel kastını belirlemeye odaklanır; "Âyetin kastettiği kişiler şunlardır" ifadesiyle konunun kapsamını açıklığa kavuşturur.¹⁹ Ayrıca, metin içinde açıkça zikredilmeyen öğeleri tamamlayarak âyetin anlam bütünlüğünü ve maksadını netleştirmeye çalışır. Onun yorum tercihlerini şekillendiren temel unsurlar dil tahlilleri, kelâmî düşünce, fıkıh prensipleri ve Kur'an ilimleridir.²⁰ Cübbâî'nin tefsir rivayetlerinde iki temel yön öne çıkmaktadır: dilbilimsel açıklamalar²¹ ve mütekellim kimliği. Kelâmî içerikli âyetleri detaylı bir şekilde açıklar, geniş akıl yürütmelerde bulunur ve zaman zaman rivayetleri kelâmî kabullerine dayanarak eleştirir. Cedelî üslup, onun tefsirinde baskın bir özellik olarak dikkat çeker. Beş esasla ilgili

¹⁸ Ebû Bekr Esamm - Ebû Müslim Muhammed b. Bahr İsfahânî, *Tefsîru Ebî Bekr el-Esamm ve Tefsîru Ebî Müslim el-İsfahânî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2007), 14-28.

¹⁹ Râdiyyüddîn Ali b. Mûsâ İbn Tâvûs, *Sa'dü's-Su'ûd li'n-Nüfûs* (Kum: Bustân Kitâb Kum, 1422), 263, 265, 280, 293.

²⁰ Kübra Özdemir Keleş, "Ebû Ali El-Cübbâî'yi Basralı Bir Müfessir Olarak Düşünmek: Kayıp Tefsirinin Dilbilimsel Açıdan İncelenmesi", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2021), 861-872.

²¹ Özdemir Keleş, "Ebû Ali El-Cübbâî'yi Basralı Bir Müfessir Olarak Düşünmek", 860.

âyetlerde değerlendirmeler yapar; Eş'ariyye, Cebriyye, Mürcie, Şia ve hatta kendi mezhebinden farklı düşünen âlimleri eleştirir. Bu bağlamda zaman zaman farklı mezheplere karşı sert ifadeler kullandığı görülür.²²

Kâ'bî; âyetleri günümüz konuşma diline benzer biçimde açıklamakta, böylece okuyucunun âyetin anlamını daha kolay kavramasını sağlamaktadır. Uzun açıklamaların olduğu bir tefsirdir.²³ Kâ'bî'nin tefsirinde de dile olan hâkimiyeti ve mütekellim kimliği dikkat çeken iki husustur. Âyetlerin nahiv yönüyle analizine önem vermekte, açıklamalarına başka âyetlerden delil getirmekte ve zaman zaman Arap şiirinden örnekler sunmaktadır. Âyetlerde geçen kelimelerin anlamları üzerinde ayrıntılı durmaktadır. Kelamî düşüncesini temellendirmek için dilin imkânlarından faydalanır. Cübbâî'den farklı olarak rivayetlerin sıhhati ve raviler hakkında değerlendirmelerde bulunur. Uzun aklî istidlaller ve cedelî üslup hâkimdir. Ayrıca, farklı dinî fırkaların görüşlerini tartışarak eleştirel bir yaklaşım sergilemektedir.²⁴

1316| db

İsfahânî'nin tefsiri, yöntemi ve içeriği açısından Cübbâî ve Kâ'bî'nin çizgisinde yer almakla birlikte, bazı farklılıklar da içermektedir. “Onun müfessir kimliğinin de en belirgin özellikleri kelâm düşüncesinin yorumunu şekillendirmesi, Arapçaya olan vukûfiyeti, siyâkı önemsemesi ve Kur'an'ı Kur'an ile tefsirdeki maharetidir.”²⁵ İsfahânî'nin yorumlarında da, Mu'tezilî mezhebin beş esasının belirleyici olduğu görülmektedir.²⁶ Tefsirinde aklî istidlaller güçlü bir şekilde yer almakta ve cedelî üslup dikkat çekmektedir.²⁷ Mu'tezilî olmayan mezheplerin yorumlarını ele almakta ve bunların yanlış yönlerini ayrıntılı bir şekilde tartışmaktadır.²⁸ Görüşünü savunurken birden fazla delil ile gerekçelendirme yapmaktadır.²⁹ Sarf, nahiv ve belâgat bahislerine³⁰ ve kelime, kavram ve terkiplerin anlamları üzerinde durmuştur.³¹

²² Keleş, “Mu'tezilî Müfessirler”, 235.

²³ Keleş, “Mu'tezilî Müfessirler”, 238.

²⁴ Keleş, “Mu'tezilî Müfessirler”, 238-239.

²⁵ Keleş, “Mu'tezilî Müfessirler”, 241.

²⁶ Öztürk, *Kur'an'ın Mu'tezilî Yorumu*, 236-237.

²⁷ Esamm - İsfahânî, *Tefsîru*, 74, 86, 246.

²⁸ Esamm - İsfahânî, *Tefsîru*, 29-31.

²⁹ Esamm - İsfahânî, *Tefsîru*, 10-12.

³⁰ Esamm - İsfahânî, *Tefsîru*, 13-16.

³¹ Öztürk, *Kur'an'ın Mu'tezilî Yorumu*, 173-236.

Rummânî öncesi Mu'tezilî tefsir geleneği, temelde kelâm ve dilbilim eksenli bir yorum geleneği inşa etmiştir. Cübbâî, Kâ'bî ve İsfahânî gibi müfessirler, tefsirlerinde kelâmî istidlalleri ve dilbilimsel analizleri merkeze alan bir anlayış benimsemişlerdir. Bu müfessirlerin ortak noktası, mezhebin beş esasını tefsirlerinin merkezine oturtmaları, keskin bir cedelî üslup kullanmaları ve farklı kelâmî görüşlere yönelik eleştirilere geniş yer vermeleridir. Bununla birlikte, her bir müfessirin kendine özgü vurguları ve katkıları bulunmaktadır. Dilbilimsel tahlillerin derinliği, rivayetlere yaklaşım tarzları ve kelâmî meseleleri yorumlama yöntemleri arasında farklılıklar göze çarpar. Rummânî'nin sistematik yorum tarzı ise, bu birikimin oluşturduğu zengin ve çok yönlü zemin üzerinde şekillenmiş, ancak belirli açılardan seleflerinden farklılaşarak özgün bir nitelik kazanmıştır.

2. Rummânî'nin Kur'ân Anlayışı

Rummânî'ye ait müstakil bir kelâm eserinin günümüze ulaşmamış olması,³² onun Kur'ân'a dair sistematik teolojik görüşlerinin doğrudan birincil kaynaklardan takip edilmesini mümkün kılmamaktadır. Bu nedenle Rummânî'nin Kur'ân anlayışı, ancak tefsirinde yer alan tanımlayıcı açıklamalar ile *Nüket*'teki dilsel ve tefsirî değerlendirmeler üzerinden tespit edilebilmektedir. Bu çerçevede yapılan incelemeler, onun özellikle Kur'ân'ın belâgat ve i'câzına, ilahî kaynaklı oluşuna ve beşerî hayatı tanzim eden temel bir rehber niteliğine vurgu yaptığını ortaya koymaktadır. Giriş kısmında da belirtildiği üzere, dil merkezli metodolojik yönelim salt filolojik bir kaygının ürünü olmayıp, aynı zamanda Rummânî'nin mensubu bulunduğu Mu'tezilî kelâm ekolünün temel argümanlarının bir yansıması ve bu ekol çerçevesinde şekillenen kelâmî duruşunun açık bir tezahürüdür.

2.1. Kur'ân'ın Üstün Belâgati

Rummânî'nin Kur'ân'ın yedi i'caz yönünden bahsettiği *Nüket*'te en çok üzerinde durduğu vecih belâgattir.³³ Tefsirinde de Kur'ân

³² Kaya, *Rummânî*, 76.

³³ Ebu'l-Hasen 'Alî b. 'İsâ Rummânî, "en-Nüket fî i'câzi'l-Kur'ân", *Selâsu Resâil fî i'câzi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 75; Fadıl Hasen Abbas, *i'câzu'l-Kur'ânî'l-Mecîd: Dirâse fî Târîhi'l-i'câz* (Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 2016), 33-38; Muhammed Ebû Mûsâ, *el-i'câzu'l-Belâgi Dirâse Tahliyye li-Türâsi Ehli'l-İlm* (Kahire: Mektebetu Vehbe, 2017), 102.

belâgatının i'câzî niteliğini vurgulamakla beraber,³⁴ âyetlerin belâgî tahlillerinde Nüket'teki kadar ayrıntılı bir yaklaşım ortaya koymaz. Bununla birlikte; onun i'câz anlayışında belâgatın merkezî rolü çok açıktır. Rummânî, belâgati mertebeler hâlinde üç seviyeye ayırır ve en üst düzeye Kur'ân'ın belâgatini yerleştirir. Ona göre Kur'ân'ın nazım ve üslubu, hiçbir beşerin erişemeyeceği derecede eşsiz ve benzersizdir.³⁵ Bu nedenle, Kur'ân'ın üslubunda diğer beyân türlerinde rastlanabilen zorunluluk ve gereksizlik gibi durumlar görülemez. Bu anlayış doğrultusunda seciyi, fasılaya riayeti,³⁶ mutlak ve faydasız tekrarı³⁷ ve Kur'ân kelimelerinde ziyade olduğu fikrini reddeder. Çünkü ona göre Kur'ân, belâgatın zirvesindedir; dolayısıyla hiçbir kelimesi veya harfi hikmetsiz ya da işlevsiz değildir.³⁸

Rummânî'ye göre belâgat “*en güzel lafız biçimiyle manayı kalbe ulaştırmak*”³⁹ demektir. Ona göre belâgat, yalnızca anlamı ifade etmek ya da lafzın manaya mutabık olmasıyla sınırlı değildir.⁴⁰ Bu anlayış, onun düşüncesinde lafız ve mananın birbirinden ayrılmaz bir bütünlük içinde değerlendirildiğini göstermektedir.⁴¹ Buna göre Kur'ân, hem lafzı hem de içerdiği anlam itibarıyla mucizevîdir. Lafız ile mana birbirini tamamlayan iki unsur olup, bir bütünlük arz eder. Anlam, yalnızca belirli bir üslupla ifade edilebilir; bu ifadenin biçimi değiştiğinde, anlam da kaçınılmaz olarak değişir. Rummânî'nin muhteva ve şekil arasındaki birliği gösteren bu ifadeleri bir yüzyıl sonra Zemahşerî'nin tefsir anlayışının mimarı Cürçânî (ö. 471) tarafından kullanılacaktır.⁴²

Kur'ân üslubunun belâgat açısından en üst seviyede olduğu düşüncesi, lafızlarının eşsiz ve alternatifsiz biçimde seçildiği anlayışını da beraberinde getirir. Muhtemelen bu sebeptendir ki; Rummânî'ye göre, Kur'ân'da kullanılan bir kelimenin yerine anlamca yakın başka bir kelime getirildiğinde aynı anlam düzeyi korunamaz; hatta muradın ifade edilmesinde eksiklik oluşur. Bu nedenle, anlamca ben-

³⁴ Rummânî, *Tefsîr*, 222, 300, 384, 386, 397, 399.

³⁵ Rummânî, “Nüket”, 76.

³⁶ Rummânî, “Nüket”, 97.

³⁷ Rummânî, “Nüket”, 101-102.

³⁸ Abduh Zâhid, “Ebû'l-Hasan er-Rummânî ve Cühûduhû fî Belâgati'l-Kur'ânî'l-Kerîm”, *Mecelletü Külliyyeti'l-Lügati'l-Arabiyye bi'l-Kahire* 20 (2002), 525.

³⁹ Rummânî, “Nüket”, 75-76.

⁴⁰ Rummânî, “Nüket”, 75-76.

⁴¹ Ebû Mûsâ, *el-İcâzu'l-Belâgî*, 104.

⁴² László Tüske, “Belâgat'ta er-Rummânî”, çev. İsmail Demir - Mustafa Kaya, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (30 Haziran 2003), 286.

zer görünen pek çok kelimeyi ayrıntılı biçimde ele alarak aralarındaki ince farklara dikkat çeker. Bu yaklaşım, ilerleyen bölümlerde de görüleceği üzere, onun tefsir anlayışını şekillendiren temel ilkelere biridir.

2.2. Nübüvvetin Delili Olarak Kur'ân'ın Nazım ve Te'lifi

Mütekellim Rummânî'ye göre Kur'ân yalnızca açıklayıcı bir metin değil, aynı zamanda kendi ilahîliğini nazmı ve üslubuyla ispat eden bir delildir (burhân).⁴³ Burhân, anlamın doğruluğunu temellendiren ve Kur'ân'ın ilahî menşeyini ispat eden yönüyle beyânın kapsamı içerisinde yer almakla birlikte ondan daha dar bir alana işaret eder.⁴⁴ Zira beyân, hem anlamın kendisi hem de bu anlamın hakikati ile ilgili olabilirken, burhân yalnızca bu anlamın doğruluğunu ispata matuftur. Bu bağlamda Kur'ân'ın *burhân* oluşu, onun sadece bilgi veren değil; hakikatin doğruluğunu bizzat ifade biçimiyle delillendiren bir metin olduğunu ortaya koyar.

Rummânî'ye göre Allah; Kur'ân'ın mucizevî yönünü ve nübüvvetin doğruluğunu ortaya koyan nazmı ve üslubu⁴⁵ ile onun ilahî kaynaklı olmadığını iddia edenlere, onun benzerini getirmelerini talep etmiş ve böylece Kur'ân'ı, beyânın en üst düzeyini temsil eden bir delil (burhân) olarak sunmuştur.⁴⁶ Bu meydan okuma, özellikle Arapların aşına olduğu bir hitaptır.⁴⁷ Dolayısıyla Rummânî'nin yaklaşımında Kur'ân, yalnızca bilgi ve rehberlik sunan bir metin değil, aynı zamanda ilahîliğini kendi içyapısıyla delillendiren, hem içeriğiyle hem de ifade biçimiyle mucizevi olan bir beyân-burhân bütünlüğü içerisinde değerlendirilir.

2.3. Kur'ân'ın Üstün Beyânı

Rummânî'nin Kur'ân anlayışının merkezinde yer alan kavramlardan biri beyândır. Onun nazarında beyân, belâğatin alt disiplinlerinden biri olup,⁴⁸ “bir şeyi idrakte diğerinden açıkça ayırmayı sağlayan bir şey ortaya koymak”⁴⁹ şeklinde tanımlar. Bu çerçevede

⁴³ Rummânî, *Tefsîr*, 222, 273.

⁴⁴ Rummânî, *Tefsîr*, 273, 397.

⁴⁵ Rummânî, *Tefsîr*, 380.

⁴⁶ Rummânî, *Tefsîr*, 386, 397.

⁴⁷ Rummânî, *Tefsîr*, 384, 386.

⁴⁸ Rummânî, “Nüket”, 76.

⁴⁹ Rummânî, “Nüket”, 106.

beyân; anlamın açıklığı, kolay anlaşılması,⁵⁰ anlam içermesi, hak ile bâtlı birbirinden ayırabilme gücü,⁵¹ en güzel nazım biçimiyle etkili ve ikna edici şekilde sunulması ve nihayetinde belâğatin en yüksek derecesinde ifade edilip tereddüt ve şüpheyi yer bırakmayacak bir nitelik taşımasıyla ilgilidir.⁵²

Rummânî'ye göre, *hüsnü'l-beyân* farklı derecelere sahiptir ve en yüksek mertebesi -ki bu sadece Kur'ân'ın beyânıdır- sözün güzelliğini oluşturan tüm unsurların bir araya geldiğidir. Bu ise *nazmın* düzenlenmesi ile olur. Nazmın düzenlenmesi; kulağa hoş gelmesi, telaffuzunun kolay olması ve muhatap tarafından gönüllü olarak kabul edilmesi gibi sonuçlar doğurur. Ayrıca bu düzenleme, ifadenin muhatabın ihtiyacına uygun ölçüde ve bağlama uygun seviyede sunulması anlamına gelir.⁵³ Rummânî'nin bu anlayışı, yalnızca Kur'ân'ın dilsel mucizeliğini değil, aynı zamanda bağlamsal işlevselliğini de ön plana çıkarır. Özellikle "Beyânı, makamın ihtiyacına göre gelir." ifadesi, beyânî tefsir geleneğinde sıkça karşılaşılan "Bu ifade neden bu şekilde geldi?" sorusunun erken dönem temsilcilerinden biri olarak değerlendirilebilir. Bu yönüyle Rummânî, beyân kavramını hem nazım hem de anlam ilişkileri bakımından işlevsel bir çözümleme aracı olarak kullanmış; böylece Kur'ân'ın ifadelerini sadece estetik açıdan değil, anlam üretimi ve yerindelik açısından da değerlendirmiştir.

2.4. Telif Delâleti: Anlamın Çok Katmanlılığı

Rummânî'nin beyân anlayışı, yalnızca açıklık ve belâgat bağlamında değil, aynı zamanda dilsel *delâlet* kuramı çerçevesinde de temellendirilmektedir. O, beyânî delâlet yönünden ikiye ayırır: ilki, *isim* veya *sıfat* kullanımıyla gerçekleşen delâlet; ikincisi ise kelimeler arasındaki tertipten doğan ve nazmın bütününden ortaya çıkan delâlettir. Rummânî, bu ikinci tür delâlete özel bir önem atfeder. Örneğin "Zeyd'in kölesi" ifadesinde mülkiyet anlamı, açıkça belirtilmiş bir isim veya sıfat aracılığıyla değil, kelimelerin bir araya geliş tarzı yani *telif* yoluyla anlaşılmaktadır. Bu tür bir anlam ilişkisi anlamın anlamı olarak nitelendirilebilir. Telif yoluyla oluşan bu

⁵⁰ Rummânî, *Tefsîr*, 300.

⁵¹ Rummânî, *Tefsîr*, 397.

⁵² Rummânî, *Tefsîr*, 300, 380.

⁵³ Rummânî, "Nüket", 106-107; Celalettin Divlekci, "Ali b. İsa er-Rummânî'nin (ö. 384/994) İcâz Anlayışı", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (2016), 41.

delâletin sınırları yoktur; çünkü bu ilişki, lafızların yalnızca sözlük anlamlarına değil, aynı zamanda tertip biçimlerine de bağlıdır.⁵⁴

Rummânî, bu özelliği Kur'ân'ın i'câzının temel dayanaklarından biri olarak görür. Kur'ân'ın beyân ile delalet arasındaki ilişkisini merkeze alan bu yaklaşım, tefsir alanında oldukça önemli bir bakış açısı sunmakta olup, âyetlerin telifinin delalet ettiği çok katmanlı anlamların ön plana çıkarılmasını sağlamaktadır. Buna göre bir kişi öncekilerin keşfetmediği bir belâgat veçhini keşfedebilir. Bu yönle-riyle Rummânî'nin Kur'ân anlayışı, beyânî tefsirin erken örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir. Özellikle Zemahşerî ile kemale erecek olan bu geleneğin öncülerinden biri olarak kabul edilmesi mümkündür. Ancak onu bu geleneğin kurucusu olarak nitelemek, diğer öncü müelliflere haksızlık olacaktır.

Mevcut veriler ışığında, Kur'ân'ın belâgatini bu denli sistematik bir şekilde ele alan ve kelimelerin anlamlarını derinlemesine inceleyen ilk Mu'tezilî müfessir Rummânî olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, Nüket'te belâgat teorisini tutarlı bir biçimde ortaya koymuş olmasına rağmen, bu teoriyi tefsirinde pratik düzeyde uygulama konusunda aynı ölçüde başarılı olmadığı da vurgulanmalıdır.

db | 1321

2.5. Kur'ân'ın Fonksiyonel Yönü: Bereket ve Rehber

Rummânî, Kur'ân'ın insan hayatına *bereket* kazandıran ilahî bir kaynak olduğunu ifade eder. Ona göre Allah, hikmeti gereği Kur'ân'ı insanları sıkıntı ve zararlardan koruyan; onlara hem dünyevî hem de uhrevî anlamda zenginlik kazandıran bir rehber olarak indirmiştir.⁵⁵ Kur'ân, istikamet ve hak üzere olmayı temin eden, şüpheleri ortadan kaldıran ve fayda açısından en yüksek seviyeye sahip olan bir metin olarak öne çıkar.⁵⁶ Onun doğru yolu gösteren, uyaran ve müjdeleyen bütün hikmetleri ve sonsuz faydaları barındıran bir rehber olması Kur'ân'a yönelmeyi ve onunla sürekli bir meşguliyeti gerektirir.⁵⁷ Buna ek olarak, Rummânî, Kur'ân'ın tilavetinin bizzat bir *ibadet* olarak kabul edilmesini, bireyleri doğru davranış ve

⁵⁴ Rummânî, "Nüket", 107; Abdulkadir Hamdani, *el-Belagatü'l-Kur'aniyye fi Nüketi'r-Rummani* (Amman: Dâru Gayda', 2014), 33-35.

⁵⁵ Rummânî, *Tefsîr*, 380.

⁵⁶ Rummânî, *Tefsîr*, 402.

⁵⁷ Rummânî, *Tefsîr*, 403.

salih amellere yönlendiren işlevsel bir özellik olarak değerlendirir.⁵⁸ Kur'ân bu yönüyle yalnızca teorik bilgi sunan bir metin değil, aynı zamanda bireyin ahlaki ve manevi gelişimine katkı sunan dinamik bir kaynaktır.

Rummânî düşüncesinde Kur'ân'ın istikamet sağlayan bereket kaynağı bir kitap olması dinî alanla ilgilidir. Nitekim elimize ulaşan tefsir parçalarında, sıkça atıfta bulunduğu Cübbâî'nin aksine,⁵⁹ bilimsel izahlara yer vermemiştir. Rummânî'ye göre Kur'ân'ın "her şeyin bilgisini içermesi" ifadesi dinî meselelere ilişkin bir kapsam taşımaktadır. Bu bilgiler, ya doğrudan âyetlerde açık bir şekilde belirtilmiş ya da sünnet, icma ve içtihat gibi kaynaklara yapılan referanslarla ortaya konmuştur.⁶⁰ Dolayısıyla, Kur'ân'ın her şeyin bilgisini içermesi, mutlak anlamda bütün bilgileri kapsadığı ya da dinî meselelerde usul ve fûrua dair her ayrıntıyı içerdiği şeklinde anlaşılmamalıdır.

Rummânî'nin değerlendirmeleri, Kur'ân'ın hem metin düzeyinde taşıdığı anlam gücüne hem de birey ve toplum düzeyinde rehberlik işlevine yaptığı vurguyu açıkça ortaya koymaktadır. Bu çok yönlü yaklaşım, Rummânî'nin Kur'ân'ın hem ilahiliğine hem de beşerî hayata etkisine eş zamanlı odaklandığını göstermektedir. Sonuç olarak, Rummânî'nin Kur'ân anlayışı, kelâmî ve dilbilimsel disiplinlerin kesişiminde şekillenmiş özgün bir yaklaşımdır. Kur'ân'ın eşsiz belâgatine yaptığı vurgular, yalnızca teorik bir dil çözümlemesi değil; aynı zamanda onun ilahî kaynağını ve Hz. Peygamber'in doğruluğunu ispat etmeye yönelik sistematik bir yöntemin ifadesidir.

3. Rummânî'nin Tefsirinin Genel Özellikleri

Rummânî'nin tefsir anlayışı; erken dönem tefsir mirası, Mu'tezilî düşünce geleneği ve hicrî IV. yüzyıl Bağdat'ının gelişkin dil ve ilim ortamının etkisiyle şekillenmiştir. Kelâm, dilbilim, sözlükbilim, tefsir ve hadis gibi ilim dallarını bütüncül bir yaklaşımla bir araya getiren bu anlayış, hem Mu'tezile tefsir geleneğinin izlerini taşımakta hem de bu geleneğe özgün katkılar sunarak yeni açılım-

⁵⁸ Rummânî, *Tefsîr*, 380.

⁵⁹ Cübbâî, tefsirinde bilimsel izahlara yer veren ilk müfessirlerden sayılabilir. Örnekler için bk. Özdemir Keleş, *Ebu Ali el-Cübbâî Müfessiran*, 50-51.

⁶⁰ Rummânî, *Tefsîr*, 293, 295.

lar getirmektedir. Eseri disiplinler arası geçişkenliğe imkân tanıyan zengin içeriğiyle dikkat çekmektedir.

Kulinich'in ifade ettiği üzere; Rummânî'nin tefsirinin başlığı - *Câmi* ' - eserin ansiklopedik bir karakter taşıdığını ve farklı alanlara dair görüşlerin kapsamlı bir şekilde derlendiğini göstermektedir.⁶¹ Eserin bazı yerlerinde görüşlerin *Ehlü'l-Lüga*,⁶² *Ehlü't-Tefsîr*,⁶³ *Ashâbunâ*⁶⁴ gibi genel kategoriler altında sunulması; içerikte geniş bir râvî ağına yer verilmesi, farklı müfessirlerin kaynak olarak kullanılması ve dil âlimleri ile şairlerden yapılan zengin alıntılar bu izlenimi desteklemektedir.

Mu'tezilî düşünce, Rummânî'nin tefsirinde de belirleyici yönlerden biridir.⁶⁵ Müfessir, zaman zaman farklı düşünce gruplarının görüşlerine yönelik eleştirilerde bulunmuş; özellikle Mu'tezile'nin beş esasına dair meselelerde açık tutum sergilemiştir.⁶⁶ Bununla birlikte, Cübbâî'nin tefsirinde görülen sert cedelî üslubun aksine,⁶⁷ Rummânî'nin daha yumuşak bir söylem tercih ettiği ve ilgili bütün âyetlerde Mu'tezilî doktrine doğrudan atıf yapmadığı gözlemlenmektedir.⁶⁸

db | 1323

Rummânî'nin tefsirinde sahabe ve tâbiîn kavillerine yapılan atıflar dikkate değerdir. Bu metodolojik tercihinin sebebi, rivayet merkezli tefsir anlayışını sistemleştiren Taberî'ye (ö. 310) yakın dönemde yaşaması ve ömrünü Taberî'nin ilmî hayatının büyük bölümünü geçirdiği Bağdat'ta geçirmesi olabilir. Bu coğrafi ve kronolojik yakınlık, Rummânî'nin selefi Mu'tezilî müfessirlere kıyasla rivayet malzemesine daha yoğun başvurmasını anlamlandırmada

⁶¹ Kulinich, "Beyond theology", 137; Alena Kulinich, "Rethinking Mu'tazilite tafsir: from essence to history", *Religion and Culture* 29 (2015), 248-249.

⁶² Rummânî, *Tefsîr*, 142, 427.

⁶³ Rummânî, *Tefsîr*, 271.

⁶⁴ Rummânî, *Tefsîr*, 295, 301; Ebu'l-Hasen 'Alî b. 'Îsâ Rummânî, *La septième partie du commentaire sur le Koran de Aboul-Hasan 'Ali ibn 'Isa al-Roummani* (Fransa: gallica.bnf.fr/BnF, Département des Manuscrits, 6523), 14a.

⁶⁵ Örneğin, Allah'ın sıfatlarına dair bir yorumunda Rummânî, "Bu sıfatın, Allah'ın sıfatlarından biri olarak değerlendirilmesi mümkün değildir" ilkesine dayanarak değerlendirmede bulunur. Bk. Rummânî, *Tefsîr*, 359.

⁶⁶ Dilek, "Te'vîl Yöntemi", 947-949.

⁶⁷ İbn Tâvûs, *Sa'dü's-Su'ûd*, 281, 283, 299. Mesela "Şiilerin zayıf Müslümanlara verdiği zarar dinden çıkanların verdiği zarardan daha büyüktür. Çünkü onlar Kur'an'ın eksikliğini ve değiştirildiğini iddia etmektedirler" der. Bk. İbn Tâvûs, *Sa'dü's-Su'ûd*, 255.

⁶⁸ Fudge, "Tađmîn", 472.

önemlidir.⁶⁹ Rummânî'nin geçimini verrâklık yaparak sağladığı bilinmektedir.⁷⁰ Taberî'nin tefsirini bizzat istinsah edip etmediği kesin olmamakla birlikte, metinler arası mukayeseler onun Taberî tefsirinden doğrudan veya dolaylı biçimde yararlanmış olabileceğini düşündürmektedir. Yapılan sınırlı incelemeler, Rummânî ile Taberî arasında hem rivayet aktarımında hem de şiir kullanımında belirli düzeyde bir paralellik bulunduğuna işaret etmektedir. Örneğin, kimi yerlerde Rummânî'nin, Taberî'nin tefsirinde aktardığı görüşleri –bazen bazı eksiklerle birlikte– aynı râviler üzerinden naklettiği tespit edilmiştir.⁷¹ Ancak bu paralellik henüz birkaç âyet ve rivayet örneği üzerinden gözlemlenmiş olup, kesin yargılara ulaşabilmek için daha geniş bir malzeme üzerinde detaylı karşılaştırmalar yapılması gerekmektedir. Bazı durumlarda ise Taberî'nin yer verdiği görüşleri dışarda bırakmış⁷² ya da ona ek olarak Taberî'de bulun-

⁶⁹ Bu değerlendirme İbn Tâvûs'un doğrudan yaptığı aktarımlara ve Nebha'nın ilgili müfessirlerle ilgili yaptığı derlemelere dayanarak yapılmıştır. İbn Tâvûs'un ilgili aktarımları için bk. İbn Tâvûs, *Sa'dü's-Su'ûd*, 252-303, 314-336, 365-368.

⁷⁰ Kaya, *Rummânî*, 30; Yâkût b. Abdullah Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ': İrşâdü'l-erîb* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 4/1826. Verrâklık nisbesinin geçimini kâğıt satarak veya hocalarının kâğıt işleriyle ilgilendiği için verildiği de söylenmiştir. Bk. Bilgin, *Tefsirde Mu'tezile Ekolü*, 134.

⁷¹ Taberî ve Rummânî, İbrâhîm sûresi 25. âyetten geçen sürenin miktarına ilişkin dört farklı görüş nakletmektedir. Her ne kadar Taberî, bu rivayetleri daha fazla râvî üzerinden aktarsa da, Rummânî'nin zikrettiği tüm râviler Taberî'nin rivayet zinciriyle örtüşmektedir. Bk. İbn Cerîr Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 13/643-651; Rummânî, *Tefsîr*, 141. İbrâhîm sûresi 28. âyetten Allah'ın nimetine nankörlük karşılık verenlerin kim olduğundan bahsederken de yine aynı durumdan bahsedebiliriz. Rummânî sadece Cebele b. Eyhem ve Araplardan onun ordusuna katılanlar görüşünü zikretmez. Bk. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 13/669-678; Rummânî, *Tefsîr*, 145. İbrâhîm sûresi 43. âyetten geçen "başları havada" ifadesine dair yorumlarda da benzer bir durum söz konusudur. Rummânî'nin bu tabirle ilgili olarak aktardığı râviler, Taberî'nin zikrettiği râvilerle hem isim hem de sıralama açısından birebir örtüşmektedir. Rummânî sadece Saîd'i zikretmez. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 13/707-710; Rummânî, *Tefsîr*, 158. Âl-i İmrân sûresi 75. âyetten geçen "أَلَمْ يَأْتِ" ifadesinde de Taberî'nin zikrettiği iki görüşü aynı râvilerle zikreder. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 5/508-510; Rummânî, *Commentaire* (Département des Manuscrits, 6523), 26a. Ayrıca bk. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 6/93-96; Rummânî, *Commentaire* (Département des Manuscrits, 6523), 108b.

⁷² İbrâhîm sûresi 48. âyetten geçen "Yeryüzünün başka bir yere dönüştürülmesi" ifadesine ilişkin olarak Rummânî, bu dönüşümün keyfiyetine dair Taberî'nin aktardığı görüşlerden ilkinde, aynı râvî sıralamasını koruyarak yer vermektedir. Taberî kendisinin de kabul etmediği farklı görüşler de zikretmiştir. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 13/729-740; Rummânî, *Tefsîr*, 164. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 14/94-97; Rummânî, *Tefsîr*, 217. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 14/562-564; Rummânî, *Tefsîr*, 338. Ayrıca bakınız bir önceki dipnot.

mayan bazı râvî ve rivayetlere de yer vermiştir.⁷³ Rummânî'nin Taberî'de bulunmayan bazı râvî ve rivayetlere yer vermesi, onun rivayet kaynaklarının yalnızca Taberî ile sınırlı olmadığını göstermektedir. Bu rivayetlerden bir kısmının özellikle Hasan-ı Basrî'ye nispet edilen ve mevcut kaynaklarda bulunmayan örnekler olması, onun günümüze ulaşmamış bir veya birden fazla kaynaktan da istifade etmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bununla birlikte, dönemin ilmî ortamında yaygın olarak dolaşımda olan rivayet birikimine farklı kanallardan ulaşmış olması da ihtimal dışı değildir. Sonuç olarak, Taberî ile Rummânî arasında dikkat çekici benzerlikler mevcut olsa da, bunun doğrudan Taberî'nin tefsirini ana kaynak olarak kullanımından mı, yoksa dönemin ilmî ortamında yaygın olan rivayet birikimine başka müellifler aracılığıyla ulaşmasından mı kaynaklandığı, ancak daha kapsamlı bir inceleme ile açıklığa kavuşturulabilir.

Rummânî, Taberî ile ortaklık arz eden nakillerinde edilgen bir aktarıcı değil; rivayet malzemesini eleme ve ekleme yöntemiyle seçici biçimde kullanan bir müfessirdir. Taberî'nin aksine her meselede görüşler arasında tercih yapmamış, ancak kimi zaman doğru bulduğu görüşe işaret etmiştir.⁷⁴ Elbette Rummânî'nin tefsirinde rivayet Taberî'de olduğu kadar merkezî bir unsur değildir. Bununla birlikte, “تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ وَقُرْآنٍ مُبِينٍ”⁷⁵ âyetinin tefsirinde açıkça görüldüğü üzere, rivayetleri dikkate alan bir metodolojiye sahip olduğu söylenebilir. Rummânî bu âyette, *Kitâb* ile kastedilenin Kur'ân olmasına rağmen neden hem *Kitâb* hem de *Kur'ân* kelimelerinin birlikte zikredildiği sorusunu ele alır. Ona göre her iki kelime aynı varlığa işaret etse de, bu iki farklı lafzın birlikte kullanılması Kur'ân'ın iki yönüne dikkat çekmek içindir: *Kitâb* lafzı Kur'ân'ın yazıya geçirilmiş yönünü, *Kur'ân* ise harflerin ve kelimelerin bir araya getirilmesini ifade eder.⁷⁶ Bu açıklama, ileride ayrıntılı üzerinde durulacağı üzere Rummânî'nin hem Kur'ân anlayışına hem de tefsir yöntemine dair karakteristik bir örnek teşkil eder. Ancak dikkat çekici olan nokta, Mücâhid ve Katâde'den aktarılan kitâbla kastedilenin Kur'ân'dan önce indirilen Tevrat ve İncil olduğu görüşünü

⁷³ Bu râvî genellikle Hasan-ı Basrî'dir. Rummânî, *Tefsîr*, 157; Rummânî, *Commentaire* (Département des Manuscrits, 6523), 13a, 23b, 37b-38a.

⁷⁴ Rummânî, *Commentaire* (Département des Manuscrits, 6523), 4a; Rummânî, *Tefsîr*, 159, 301, 348, 449, 455.

⁷⁵ el-Hicr 16/1.

⁷⁶ Rummânî, *Tefsîr*, 169.

de zikretmesidir. Bu görüşe göre lafızların birlikte kullanımına dair önceki anlam gerekçesi ortadan kalkmaktadır. Rummânî'nin ayrıntılı izahını yaptığı ilk görüşe muhalif olan bu rivayeti tefsirine almış olması, onun rivayetleri dikkate alan çok yönlü bir yorum yöntemine sahip olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede, daha sonra Kādî Abdülcebbâr'ın (ö. 415) düşünce sisteminde net sınırlarla ortaya konacak olan dilin Allah'ın muradını belirlemediği ya da anlamı belirleyen asli unsurun dil değil, dilin ancak tali bir delil olduğu yönündeki fikirleri hatıra gelmektedir.⁷⁷ Ancak bu mesele, müstakil bir araştırmayı gerektirecek ölçüde kapsamlıdır.

Rummânî, sahabe ve tâbiîn kavline genellikle dilsel meseleler, kelime anlamları, kıyamet halleri, gaybî hususlar, nüzûl ortamı ve geçmiş kavimlerin durumları gibi konularda başvurmaktadır.⁷⁸ Bununla birlikte, Rummânî'nin gaybî konularda rivayetlerin sınırlarını aşarak daha teorik bir tartışma zemini inşa ettiği de görülmektedir. Bazı metafizik meselelerde, aktarılan rivayetlerin ötesine geçerek bağımsız sorular ortaya koymuş ve bu sorulara kelâmî arka planı olan açıklamalarla yaklaşmıştır. Nitekim “Allah, İblis ile konuşmuş mudur?” sorusuna dair yaptığı değerlendirmeler, onun bu alandaki teorik açılımını yansıtmaktadır.⁷⁹

Rummânî, yorumların dilsel boyutlar taşıdığı durumlarda yalnızca sahabe ve tâbiîn görüşlerine yer vermekle yetinmemiş; Kisâî (ö. 189), Ferrâ (ö. 207), Ebû ‘Ubeyde (ö. 209)⁸⁰, Cübbâî ve Zeccâc (ö. 311) gibi dil ve nahiv âlimlerinin değerlendirmelerini de sahabe ve tabiîn görüşlerinin yanına eklemiştir.⁸¹ Kelimenin anlamına dair sahabe ve tabiîn görüşlerini şiirle desteklemiştir.⁸² Ayrıca, tefsirinde kaynak olarak en çok başvurduğu isimlerden birinin Cübbâî olduğu anlaşılmaktadır. Cübbâî'nin tefsiri, Rummânî'nin hem kelâmî hem de dilsel yaklaşımında özel bir konuma sahiptir.⁸³ Öte yandan, Rummânî'nin tefsirinde Arap şiiri de önemli bir delillendirme ve anlam açıklama aracı olarak öne çıkmaktadır. Âyetlerin anlam kat-

⁷⁷ Mesut Erzi, “Kādî Abdülcebbâr'ın Düşüncesinde Dilin Yeri”, *Kader* 20/1 (30 Haziran 2022), 385-389.

⁷⁸ Rummânî, *Tefsîr*, 157-158, 164, 170, 323, 359, 360; Rummânî, *Commentaire* (Département des Manuscrits, 6523), 3b, 4a, 49b-50a.

⁷⁹ Rummânî, *Tefsîr*, 195.

⁸⁰ Rummânî, *Tefsîr*, 217.

⁸¹ Rummânî, *Commentaire* (Département des Manuscrits, 6523), 23b-24a.

⁸² Rummânî, *Tefsîr*, 263.

⁸³ Rummânî, *Tefsîr*, 134, 157.

manlarını ortaya koyarken şiirden istişhâd yoluyla faydalanması, onun tefsirinin edebî yönünü güçlendirmekte ve klasik tefsir geleneği içindeki şiir referanslı yorumlama üslubunu sürdürdüğünü göstermektedir.⁸⁴ Rummânî'nin tefsirinde Arap şiirine başvurduğu yerler ve kullandığı beyitler, rivayet kullanımında olduğu gibi, Taberî ile belirli ölçüde paralellik göstermektedir.

Rummânî'nin tefsiri, Kur'ân ilimlerine ve ahkâm konularına verdiği önem bakımından da dikkat çekicidir. Âyetler arasındaki irtibat,⁸⁵ nesih,⁸⁶ sebab-i nüzûl,⁸⁷ kıraat farklılıkları,⁸⁸ siyer atıfları⁸⁹ ve ahkâm ile ilgili meseleler⁹⁰ onun yorumunu zenginleştiren temel unsurlar arasında yer almaktadır. Ayrıca eser, sarf, nahiv, belâgat ve lûgat ilimlerinde derin birikime sahip bir müfessirin kaleminden çıktığını açık biçimde ortaya koymaktadır. Hem tefsirinde hem de *Nüket* adlı risalesinde çeşitli âyetler üzerinden anlam inceliklerini yakalama konusundaki mahareti üst düzeydedir.⁹¹ Rummânî, belâgatle ilgili bir meseleyi sadece teorik işaretler üzerinden değil, nazım ve seçilmiş kelimeler üzerinden tahlil etmekte,⁹² Kur'ân'ın üst düzey metnine yer yer işaret etmektedir.⁹³ Birçok belâgat terimine tefsirinde işaret etmiştir.⁹⁴ Ancak, Abduh'un da işaret ettiği üzere, Rummânî tefsirinde Kur'ân'ın belâgî üslubuna, belâgatle ilgili kaleme aldığı müstakil eserlerdeki kadar kapsamlı ve ayrıntılı bir şekilde eğilmemiştir. Detaylı ve sistematik açıklamalarını belâgat kitaplarında ortaya koymuştur. Nitekim *Nüket*'te işaret ettiği belâgî ince-

⁸⁴ Rummânî, *Tefsîr*, 134, 138, 142, 145, 47.

⁸⁵ Rummânî, *Tefsîr*, 161, 221, 262, 315, 362, 369, 381, 393. Farklı tefsir görüşleri arasında yaptığı tercih sebeplerinden biri de siyaktır. Bk. Rummânî, *Tefsîr*, 338.

⁸⁶ Rummânî, *Commentaire* (Département des Manuscrits, 6523), 175b, 185a-185b, 188b; Rummânî, *Tefsîr*, 221, 302.

⁸⁷ Rummânî, *Tefsîr*, 305, 318; Rummânî, *Commentaire* (Département des Manuscrits, 6523), 41a, 184a.

⁸⁸ Rummânî, *Tefsîr*, 162, 252, 272, 318, 321.

⁸⁹ Rummânî, *Tefsîr*, 321.

⁹⁰ Rummânî, *Commentaire* (Département des Manuscrits, 6523), 175b-176a, 195a; Rummânî, *Tefsîr*, 310, 311, 341, 342, 345, 376, 378.

⁹¹ Rummânî, "Nüket", 82-84, 87-94, 107-109; Abbas, *İcâz*, 48-49.

⁹² Abbas, *İcâz*, 49.

⁹³ Örneğin, Rummânî; âyette neden tekrar bulunduğu sorusunu gündeme getirdiği bir yorumunda, Kur'ân'ın beyan gücünü önceleyen müfessirlerin temel yaklaşımlarından biri olan "Kur'ân'da anlamsal tekrar bulunmaz" ilkesine atıfla açıklamalarına başlar. Bk. Rummânî, *Commentaire* (Département des Manuscrits, 6523), 6a.

⁹⁴ Zâhid, "Rummânî", 503.

likler ile tefsirindeki yorumları karşılaştırıldığında bu fark açıkça görülmektedir.⁹⁵

Sonuç olarak, Rummânî'nin tefsiri; rivayet, dilbilim, kelâm ve belâgat unsurlarını birlikte işleyen, sahabe ve tâbiîn kavillerinden dil âlimleri ve şairlere kadar geniş bir malzeme yelpazesine dayanan çok yönlü bir eserdir. Onun yaklaşımı, hem seleflerinden tevarüs ettiği yöntemleri sürdürmesi hem de kendine has tercihlerle bu birikime yeni açılımlar kazandırması bakımından önem taşımaktadır. Bununla birlikte, burada öne çıkan hususların yalnızca Rummânî'ye özgü olmadığını, Mu'tezilî tefsirler de dâhil klasik tefsir geleneğinin tamamında –farklı oranlarda ve farklı yoğunluklarda– karşılık bulduğunu vurgulamak gerekir.

4. Rummânî'nin Mu'tezilî Tefsir Geleneğine Getirdiği Yenilikler

Tefsir geleneği, asırlara yayılan ilmî bir birikim ve yorum mirasıdır. Bu miras içinde kimi isimler, yalnızca bir halkayı tamamlamakla kalmaz; aynı zamanda o halkada kendilerine özgü yeni bir üslup ve yöntem belirlerler. Rummânî de erken dönem Mu'tezilî tefsir geleneği içerisinde özgün yöntem ve vurgularıyla dikkat çeken bir isimdir. Onun tefsir yaklaşımı, önceki Mu'tezilî müfessirlerin mirasını devralmakla birlikte, Kur'ân kelimelerinin anlam dünyasına yönelik derinlikli analizleri ve sistematik çözümleme biçimiyle bu birikimi yeni bir safhaya taşımıştır. Özellikle kelime merkezli yorum anlayışı, zımnî delaletlere dayalı anlam çıkarımları ve tefsirinin geneline hâkim olan soru-cevap üslubu, Rummânî'yi tefsir tarihinde özgün bir figür hâline getirmiştir.

4.1. Kelime Merkezli Tefsir Anlayışı

Rummânî'nin tefsirinde öne çıkan en belirgin yön, kelimelere verdiği merkezî önemdir. O, Kur'ân âyetlerini açıklarken kelimelerin sözlük, terim ve bağlamsal anlamlarını dikkate alır ve anlam sınırlarını kesin çizgilerle belirlemeye özel bir vurgu yapar. Bu yönüyle kendisinden önceki Mu'tezilî müfessirlerden –ve hatta diğer müfessirlerden– ayrılmakta; kelime çözümlemelerinde lügat âlimi kimliğini ortaya koymaktadır. Rummânî'nin tefsirinde sıkça karşılaşılan sorular, kelimenin kök ve terim anlamı, etimolojisi, bağlam içindeki kullanımı ve anlam sınırlarını belirlemeye yönelik zıt ve eş

⁹⁵ Zâ'id, "Rummânî", 505-507.

anamlılarla ilgilidir. Kelimeler arası nüanslara (el-Furûku'l-Lügaviyye)⁹⁶ dikkat çekmesi ve Kur'ân'daki lafız tercihlerinin alternatifliğine dolaylı olarak işaret etmesi, onun dilssel titizliğinin en dikkat çekici yönlerindendir.

Rummânî, kelimeleri kimi zaman sözlük anlamı, kimi zaman terimsel anlamı, kimi zaman da bağlam içindeki kullanımı açısından olmak üzere üç düzeyde inceler. Genellikle sözlük anlamından başlayarak diğer katmanlara geçer; ancak sadece terim anlamıyla yetindiği örnekler de vardır. Anlamı belirlerken önceki müfessirlerin açıklamalarından istifade eder.⁹⁷ Katmanlar arasındaki ilişkileri açıklamakta hassasiyet gösterir.

Rummânî, Garîbu'l-Kur'ân kapsamında değerlendirilen kelimelerle sınırlı kalmaksızın, gündelik dilde yaygın olarak bilinen “gece-gündüz”⁹⁸ veya “rüzgâr-su”⁹⁹ gibi kelimelere dahi açıklama getirmiştir.¹⁰⁰ Bazen önce kelimenin anlamını vermiş daha sonra nezâir¹⁰¹ ve zıt anlamlısına işaret etmiştir. Örneğin, “e-ha-ze” fiilini “yakalamak” anlamında ele alır; ardından bu fiilin eş anlamlısı olarak “kabz”ı, zıt anlamlısı olarak ise “terk”i zikreder.¹⁰² Aynı kelimeyi birden fazla yerde açıkladığı da olmuştur.¹⁰³ Bu tarz çözümlemeler, tefsirinin filolojik yönünü öne çıkarır. Hatta onun verilerinden hareketle sistematik bir Kur'ân sözlüğü oluşturmaın mümkün olduğu söylenebilir.

Rummânî'nin tefsiri aynı zamanda dini terimler sözlüğü hüviyetindedir. Mağfiret,¹⁰⁴ dua,¹⁰⁵ haşr,¹⁰⁶ melek, beşer, ruh,¹⁰⁷ takva¹⁰⁸

⁹⁶ “el-Furûku'l-Lügaviyye ortak anlamda birleşen iki veya daha fazla kelimenin aralarında bulunan farkları ortaya koymaya çalışan bir disiplindir... Temelde ‘Arabın bir manaya hamlettiği iki lafzın her birinde ötekinde olmayan bir mana vardır’ anlayışına dayanır.” Bk. Faima İsrailova vd., “Kur'an'ın Doğru Anlaşılması Bakımından el-Furûku'l-Lügaviyye”, *Kur'ân Meâlleri: Sorunlar, Çözüm Önerileri II* (2023), 155-160.

⁹⁷ Rummânî, *Commentaire* (Département des Manuscrits, 6523), 23b-24a.

⁹⁸ Rummânî, *Tefsîr*, 149.

⁹⁹ Rummânî, *Tefsîr*, 186-187.

¹⁰⁰ Diğer örnekler için bk. Rummânî, *Tefsîr*, 140, 149, 152, 153, 163, 202, 204, 214, 235, 236-237, 273.

¹⁰¹ Rummânî, *Tefsîr*, 149, 163, 177, 196, 205, 207.

¹⁰² Rummânî, *Tefsîr*, 216. Diğer örnekler için bk. Rummânî, *Tefsîr*, 150, 156, 211-212.

¹⁰³ Rummânî, *Tefsîr*, 205-206.

¹⁰⁴ Rummânî, *Tefsîr*, 151.

¹⁰⁵ Rummânî, *Tefsîr*, 155.

¹⁰⁶ Rummânî, *Tefsîr*, 189.

¹⁰⁷ Rummânî, *Tefsîr*, 192.

¹⁰⁸ Rummânî, *Tefsîr*, 213, 247.

ve ihsan¹⁰⁹ üzerinde durduğu islâmî terminolojiye ait bazı kavramlardır. Bu terimleri açıklarken bazen anlam yakınlıklarına (ör. *küfür-zulüm*,¹¹⁰ *hikmet-akıl*¹¹¹), bazen de zıtlık ilişkilerine (ör. *hidayet-dalâlet*,¹¹² *fani-baki*¹¹³, *tahrîm-tahlîl*¹¹⁴) işaret eder.

Rummânî'nin kelime merkezli yaklaşımı, kelimenin anlamını verip kenara çekilmekten ibaret değildir. O, bir kelimenin anlamını belirlerken kendisinden önceki ilmî mirası titizlikle kullanmıştır. Rivayetler, Arap dili kullanımları, önceki müfessirlerin görüşleri ve farklı kıraatler kelimelerin anlam sınırlarını tayin eden temel kaynaklar arasında yer almıştır. Örneğin Nahl sûresi 62. âyetinde geçen *mufrat* kelimesini açıklarken, yalnızca sözlük anlamına başvurmakla yetinmemiş; Hz. Peygamber'in bu kelimeyi kullandığı bir hadis, sahabe ve tâbiîn kavilleri, Arap dili kullanım örnekleri ve kıraat farklılıklarını esas alarak kapsamlı bir izah sunmuştur.¹¹⁵ Benzer şekilde, Hicr sûresi 79. âyetinde geçen "imâm" kelimesinin tefsirinde Rummânî, kelimenin temel anlamı olan "ardından gidilen öncül" kavramından hareketle iki yoruma yer verir: Biri, İbn Abbâs'a atfedilen "takip edilen yol"; diğeri ise Cübbâî'den nakledilen ve kelimeyi "kitap" anlamında değerlendiren görüştür.¹¹⁶ Anlam katmanlarını genişlettiği bu yaklaşım, Rummânî'nin kelime merkezli yorumunda hem dilsel hem de rivayet temelli zengin bir metodoloji benimsediğini göstermektedir.

Rummânî, kelimelerin anlam serüvenine büyük önem verir. Tefsirinde kelimenin kökenine,¹¹⁷ aynı kökten türeyen kelimeler arasındaki etimolojik bağlara¹¹⁸ ve anlam evrimine özel bir dikkat gösterir. Örneğin, "Yalnız İblîs hariç; o, secde edenlerle birlikte olmaktan kaçındı"¹¹⁹ âyetinde geçen *İblîs* kelimesinin etimolojisine değinir ve bu kelimenin, "ümitsizlik" anlamına gelen *iblâs* kökünden türediğini veya başka bir dilden Arapçaya geçmiş olabileceği ihti-

¹⁰⁹ Rummânî, *Tefsîr*, 324.

¹¹⁰ Rummânî, *Tefsîr*, 161.

¹¹¹ Rummânî, *Tefsîr*, 317.

¹¹² Rummânî, *Tefsîr*, 274.

¹¹³ Rummânî, *Tefsîr*, 298.

¹¹⁴ Rummânî, *Tefsîr*, 250.

¹¹⁵ Rummânî, *Tefsîr*, 271-272.

¹¹⁶ Rummânî, *Tefsîr*, 219-220.

¹¹⁷ Rummânî, *Tefsîr*, 163, 202, 203, 243.

¹¹⁸ Rummânî, *Tefsîr*, 153, 189, 202, 207, 235, 243.

¹¹⁹ Hicr 15/31.

malini dile getirir.¹²⁰ Benzer şekilde, "Onlara Adn cennetleri vardır"¹²¹ âyetini tefsir ederken, öncelikle *adn* kelimesinin temel anlamının "ikamet" olduğunu ifade eder. Ardından, Hasan-ı Basrî'den naklen *Adn*'in, cennetlerden birinin ismi olduğunu ifade eder. Rummânî, bu açıklamanın ardından '*a-d-n* kök fiilini mazi, muzari ve masdar formlarında zikrederek, kelimenin kök anlamı olan "ikamet etmek" kavramını vurgular. Ona göre, bu cennetin *Adn* olarak isimlendirilmesi, orada ebedî bir ikamet ve sürekliliğin bulunmasıyla ilişkilendirilebilir.¹²² Benzer bir etimolojik yaklaşımı, *en âm* kelimesinde de görmek mümkündür. Rummânî, bu kelimenin deve, sığır ve koyun türlerini kapsadığını belirttikten sonra, *en âm* adının, bu hayvanların yumuşak (ne'ûme) yürüyüşlerinden dolayı verildiğini ifade eder.¹²³ Ayrıca, *kezîm* kelimesinin geçtiği "وَهُوَ كَظِيمٌ" âyetinde kelimenin İbn Abbas'tan nakille üzgün, Dahhâk'tan nakille dertli, mahzun anlamında olduğunu söyler. Kelimenin "Üzüntüsünden dolayı ağzını kapatıp konuşamayan kederli kişi" anlamında olduğunu ve kurbanın ağzını kapatan tıpa anlamındaki *kizâme* kelimesinden türediğini belirtir.¹²⁴ Bu yaklaşımı, terim anlamlarında da sürdürür. *İslam* kelimesinin temelinde "bir şeyi selamet üzere vermektir" anlamının bulunduğunu belirtir. Günlük kullandığı "bir kumaşı terziye vermek" veya "bir çocuğu öğretmene teslim etmek" gibi örnekler, kelimenin kök anlamını ortaya koymaktadır. Rummânî'ye göre inanç bağlamında İslam ise, ikrar ve amel ile kişinin dine hakiki anlamını vermesidir.¹²⁵ Böylece sözlük anlamı ile dini anlam arasındaki bağı kurarak kavramın anlam katmanlarını derinleştirir.

Rummânî, bir kelimenin taşıdığı çok anlamlılık (vücûh)¹²⁶ ve yakın anlamlı kelimeler arasındaki semantik farklılıklar (el-Furûku'l-Lügaviyye) üzerinde önemle durur. Tefsirinde, kelimelerin anlam katmanlarına derinlemesine nüfuz edebilme becerisi ve bu anlamlar arasındaki ince ayrımları idrak etme yeteneği açık bir şekilde gözlemlenmektedir.¹²⁷ Rummânî'nin kelimeler konusundaki

¹²⁰ Rummânî, *Tefsîr*, 193.

¹²¹ Kehf 18/31.

¹²² Rummânî, *Tefsîr*, 431.

¹²³ Rummânî, *Tefsîr*, 230.

¹²⁴ Rummânî, *Tefsîr*, 269.

¹²⁵ Rummânî, *Tefsîr*, 170. Diğer örnekler için bk. Rummânî, *Tefsîr*, 243, 317.

¹²⁶ Rummânî, *Tefsîr*, 334-335.

¹²⁷ Abbas, *İcâz*, 48.

bu titiz yaklaşımı, okuyucunun ilgili kelimenin tam anlamıyla taşıdığı delaleti kavrayabilmesine önemli ölçüde katkı sağlamaktadır. Rummânî, söz konusu farklılıkları ortaya koyarken çeşitli yöntemler benimsemiştir: Bunlar arasında kelimelerin zıt anlamlarını¹²⁸ veya eş anlamlılarını¹²⁹ zikretmek, kökenlerindeki anlamlara atıfta bulunmak,¹³⁰ genel veya özel kullanımlarını,¹³¹ mutlak veya mukayyet bağlamlarını,¹³² somut veya soyut çağrışımlarını¹³³ incelemek ve harf-i cerlerin kelimeye kattığı anlam nüanslarını¹³⁴ analiz etmek sayılabilir. Ayrıca, fiillerin farklı vezinlerde kazandığı anlam farklılıklarına da dikkat çekmiştir.¹³⁵

Rummânî, anlamca birbirine yakın kelimeler arasındaki farkları vurgulayarak Kur'ân i'cazının önemli tezahürlerinden lafzî tercihlerindeki derinlik ve alternatifizliği gözler önüne serer. Örneğin, *kavm* ve *nefer* kelimeleri arasındaki ayrımı ele alarak, "filanın kavmi" ifadesinin bir kişiye yardım edenler anlamına geldiğini, *nefer* kelimesinin ise önemli işlerde acele edenleri ifade ettiğini belirtir. Bu çerçevede, Kur'ân'da geçen "Lût kavmi" terkininin Lût'a (a.s.) yardım etmesi gereken kişiler anlamında yorumlar.¹³⁶ Ayrıca ifade edilmelidir ki bu tahliller, sadece dilbilimsel bir çözümleme sunmakla kalmaz; aynı zamanda Kur'ân'ın sosyolojik bağlamı ve kavramsal işlevselliğine dair önemli ipuçları da verir.

Rummânî'nin tefsir anlayışında, zaman zaman kelimenin bağlam içerisindeki işlevinin dikkate alındığı ve lafız-mana ilişkisine işaret edildiği görülmektedir. Örneğin, "فَخَرَّ عَلَيْهِمُ السَّقْفُ مِنْ فَوْقِهِمْ" "Üzerlerindeki tavan tepelerine inmişti"¹³⁷ âyetinin tefsirinde, *min fevgihim* ifadesinde zaten *tavan* kelimesi geçtiği hâlde neden ayrıca *üzerlerindeki* lafzının kullanıldığını sorar ve buna iki cevap verir: Birincisi, bu kullanımın te'kid amacı taşıdığıdır; ikincisi ise, onların gerçekten o tavanların altında bulunduklarına işaret etmesidir.¹³⁸ Lafız-mânâ ilişkisi üzerinde durduğu bir diğer örnek ise "وَأَنَّهُ فِي

¹²⁸ Rummânî, *Tefsîr*, 163, 204, 219, 324.

¹²⁹ Rummânî, *Tefsîr*, 163, 177, 236.

¹³⁰ Rummânî, *Tefsîr*, 208.

¹³¹ Rummânî, *Tefsîr*, 281, 316.

¹³² Rummânî, *Tefsîr*, 219.

¹³³ Rummânî, *Tefsîr*, 140, 210, 211, 230, 325.

¹³⁴ Rummânî, *Tefsîr*, 138.

¹³⁵ Rummânî, *Tefsîr*, 274.

¹³⁶ Rummânî, *Tefsîr*, 208.

¹³⁷ en-Nahl 16/26.

¹³⁸ Rummânî, *Tefsîr*, 244. Diğer örnekler için bk. Rummânî, *Tefsîr*, 169, 309.

”الْآخِرَةُ لِمَنِ الصَّالِحِينَ“¹³⁹ âyetidir. Burada Rummânî şu soruyu yöneltir: Hz. İbrahim’in üstün konumu göz önünde bulundurulduğunda, neden “İbrahim, âhirette de sâlihlerin en yüksek makamındadır” denmemiş de, bunun yerine “İbrahim, âhirette de sâlihlerdendir” ifadesi tercih edilmiştir?¹⁴⁰

Rummânî, kelimenin anlam dünyasının doğurabileceği muhtemel soruları da dikkate alır. Örneğin “وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رَجَالًا نُوحِيْ” “Senden önce de ancak kendilerine vahiy indirdiğimiz kişileri (erkekleri) peygamber olarak gönderdik”¹⁴¹ âyetinde, "erkekler" (ricâl) kelimesi üzerinde durur ve önceden meleklerin de gönderilmesine rağmen bu kelimenin seçilmesinin gerekçesini açıklar ve neden özellikle *erkekler* ifadesinin tercih edildiği meselesine açıklık getirir.¹⁴² Benzer şekilde, “قَالَ إِنَّا مِنْكُمْ وَجُلُونَ” “Doğrusu biz sizden korkuyoruz”¹⁴³ âyetinin tefsirinde, “korku” anlamına gelen kelimenin anlamını detaylandırır, eş anlamlılarını zikreder ve ardından Hz. İbrahim’in neden korktuğuna dair açıklamalarda bulunur.¹⁴⁴ Bu yaklaşım, Rummânî’nin yalnızca kelimelerin sözlük anlamlarına odaklanmakla kalmadığını; aynı zamanda kelimelerin cümle içerisindeki işlevlerini ve bağlamdan doğan anlam ilişkilerini de dikkate aldığını göstermektedir.

Kur’ân kelimeleri, ilk dönemden itibaren müfessirlerin üzerinde titizlikle durduğu vazgeçilmez alanlardan biri olmuştur. Rummânî ise, bu uğraşı oldukça geniş bir yelpazede ve farklı boyutlarıyla ele almaktadır. Onun tefsirinde temel ilgi alanının ilk sırasında kelimeler gelir. Bu yönü, onu önceki Mu’tezilî gelenekten ayırarak özgün bir konuma yerleştirir. Tefsirinde kelimelerin sözlük, terim ve bağlamsal anlamlarını ayrıntılı biçimde ele alması, onun Kur’ân diline dair derin bir dikkat ve dilbilimsel farkındalık geliştirdiğini göstermektedir.

¹³⁹ Nahl 16/122.

¹⁴⁰ Bu sorgulama tarzı, beyânî tefsir geleneğinde önemli bir yöntem hâline gelen, lafız ve anlam ilişkisini irdeleyen soru eksenli yaklaşımın erken örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir. Rummânî, *Tefsîr*, 314.

¹⁴¹ en-Nahl 16/43.

¹⁴² Rummânî, *Tefsîr*, 255.

¹⁴³ Hicr 15/52.

¹⁴⁴ Rummânî, *Tefsîr*, 205.

4.2. Tadmîn ve Zımnî Delaletler Üzerinden Kur'ân Yorumu

Rummânî'nin tefsir yaklaşımında en dikkat çekici yönlerden biri, ele aldığı âyetlerin sonunda yer verdiği “وقد تضمنت الآيات البيان عما يوجبه” ifadesiyle başlayan değerlendirmeleridir.¹⁴⁵ Bu değerlendirmelerde Rummânî, âyetlerin lafız düzeyinde doğrudan ifade etmediği, ancak metnin anlam yapısı içinde zımnî yer alan anlam ve mesajlara dikkat çeker. Ona göre, her bir âyet yalnızca zahîrî anlamıyla sınırlı kalmaz; aynı zamanda ikincil anlamlar da taşır. Bu yaklaşım, Rummânî'yi kendisinden önceki ve çağdaşı müfessirlerden ayıran özgün bir yorum yöntemi olarak öne çıkarır.

Rummânî'nin tefsirinde pratiğe döktüğü bu yöntem, teorik olarak *Nüket*'te “tadmîn”¹⁴⁶ başlığı altında ele alınır. Tadmîn; “bir anlamın onu ifade eden her hangi bir isim veya sıfat zikredilmeksizin içerilmesi” demektir. Rummânî'ye göre tadmîn ikiye ayrılır: ilki sözün haber verme şeklinde delalet ettiği, ikincisi ise sözün kıyas yoluyla delalet ettiğidir.¹⁴⁷ İkinci tür beşer sözünde bulunmaz, yalnızca Allah'ın kitabına mahsustur. Rummânî bu bağlamda, “Bu, Allah'ın kelimelerindeki icâzdır. Çünkü Allah, tüm delalet vecihlerini bilendir. Allah bir anlamı ifade eden lafzı belirlediğinde, bu lafz ona delaleti geçerli olan tüm yönleriyle işaret eder”¹⁴⁸ der. Ona göre Kur'ân âyetleri, “isim veya sıfat zikretmeden de çeşitli anlamları içerir. Örneğin Besmele'nin lafzî anlamlarının ötesinde; besmeleyle başlamanın bereket olduğu, Allah'a ta'zim anlamı taşıdığı, dinî bir adap olduğu, ubudiyetin ikrarı ve nimetin itirafı olduğu, nihayetinde ise korkanların sığınacağı anlamını da içerdiği ifade edilir.”¹⁴⁹ Rummânî bu bölümü “Bunları el-Camî li ilmi'l-Kur'ân isimli kitapta her âyet bitiminde açıklamıştık”¹⁵⁰ sözleriyle tamamlar.¹⁵¹

¹⁴⁵ Bk. Rummânî, *Tefsîr*, 206, 212, 280, 282, 284.

¹⁴⁶ Tadmîn hakkında daha fazla bilgi için bk. Zafer Akyüz, “Beyân ve Bedîl ilminde Tazmin Üslûbu”, *Amasya İlahiyat Dergisi* 18 (30 Haziran 2022), 325-357; Süleyman Taş, “Tazmin Üslubu ve Kur'ân-ı Kerîm'deki İşlevleri”, *Diyanet İlmî Dergi* LII/3 (2016), 51-68.

¹⁴⁷ Rummânî, “Nüket”, 102-103.

¹⁴⁸ Rummânî, “Nüket”, 103.

¹⁴⁹ Rummânî, “Nüket”, 103; Divlekci, “Rummânî'nin İcâz Anlayışı”, 37.

¹⁵⁰ Rummânî, “Nüket”, 104.

¹⁵¹ Rummânî'den sonra *Tadmin* kavramının serüvenine genel bir bakış için: Amidu Sanni, “Again on ‘tadmîn’ in Arabic Theoretical Discourse”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London* 61/1 (1998), 17-19.

Rummânî'nin her âyetin sonunda yaptığı çıkarımlar kendinden önce gelen açıklamalarla zaman zaman örtüşse de genellikle bağımsızdır. Âyetin lafızlarında doğrudan belirtilmeyen anlam ve mesajları açıklığa kavuşturur.¹⁵² Örneğin, Şeytan'ın secde etmemesinden söz eden Hicr sûresinin 31-33. âyetlerini açıklarken, klasik tefsir yorumlarına yer vermekle yetinmez; aynı zamanda bu âyetlerin Allah'ın insana lütfettiği nimetlerin kişide hasede yol açabileceği, bunun da kişiyi Allah'ın emrine muhalefete, kibre, haddi aşmaya ve zulme sevk edebileceği mesajını içerdiğini belirtir.¹⁵³ Bu açıklama, Rummânî'nin âyetleri daha genel ve evrensel mesajlar ekseninde değerlendirme çabasının bir göstergesi olarak dikkat çeker.

Rummânî, lafızların doğrudan delalet etmediği ikincil anlamlara yalnızca tefsirlerinin sonunda değil, lafızların çözümlemesinde de zaman zaman dikkat çeker. Metinden çıkarılabilecek muhtemel anlamlar üzerinde durur. Örneğin, “İnsanı bir damla sudan yarattı; fakat görürsün ki o, yaratıcısına apaçık bir muhalif olup çıkmıştır” şeklindeki Nahl sûresinin 4. âyetini yorumlarken bu âyetin üç farklı anlama delalet edebileceğini belirtir: Allah'ın kudretini bildirme, nimeti hatırlatma ve insanın bu nimeti inkâr ederek işlediği günahı vurgulama.¹⁵⁴ Benzer biçimde, Nahl sûresinin 52, 53 ve 54. âyetlerinin her biri için “âyetlerin gerektirdiği, istediği nedir?” (*ما الواجب في الآية؟*) sorusunu sorarak, her âyetin içerdiği yükümlülüğü ayrı ayrı tespit eder.¹⁵⁵ Bu yaklaşımıyla, âyetlerin yalnızca dilsel ve lafzî yönleriyle değil, aynı zamanda onların teşriî ve ahlâkî mesajlarıyla da ilgilendiğini göstermektedir.

Rummânî, kimi zaman tefsirinde güncel bağlama hitap eden sorulara da cevap verir. Örneğin, meleklerin Hz. Âdem'e secde ettiğinden bahseden âyetlerde Hz. Âdem'e secde ile Kâbe'ye secde arasındaki farkın ne olduğu üzerinde durur.¹⁵⁶ Ashâb-ı Kehf kıssasında “Kâfirin şerrinden kaçmak gerekir mi?” sorusunu gündeme getirir.¹⁵⁷ Bazen de âyetin lafzının doğrudan ifade etmediği anlamının fikri kabulleriyle alakalı olduğu durumlarda meseleye işaret eder. Mesela “Rabbimiz! Hesap kurulacağı gün beni, anamı, babamı ve

¹⁵² Fudge, “Tadmîn”, 481-484.

¹⁵³ Rummânî, *Tefsîr*.

¹⁵⁴ Rummânî, *Tefsîr*, 231.

¹⁵⁵ Rummânî, *Tefsîr*, 262-264. Diğer örnek için: Rummânî, *Tefsîr*, 285.

¹⁵⁶ Rummânî, “Nüket”, 361.

¹⁵⁷ Rummânî, *Tefsîr*, 414.

müminleri bağışla” âyetinde Allah’tan hikmetsiz işler yapmasını istemenin caiz olmadığından dolayı fasığın bağışlanması için dua edilmemesi gerektiğinden bahseder.¹⁵⁸

Rummânî’nin yaşadığı döneme kıyasla tefsirinde ilgi çeken bir diğer husus; psikoloji, sosyoloji, ahlâk ve siyaset gibi alanlarla ilişkilendirilebilecek meselelere zaman zaman temas etmesidir. Onun anlam katmanlarına ve ikincil delaletlere odaklanan bu yaklaşımı, erken dönem tefsir literatüründe örneği pek görülmeyen bir yorum tarzıdır. Mesela, Hicr sûresinin “Andolsun, senden önce de ümmetlere peygamberler gönderdik. Onlara gelen her peygamberle mutlaka alay ettiler” şeklindeki 10. ve 11. âyetlerinin tefsirinde, geçmiş kavimlerin peygamberlerle alay etmelerini açıklarken bu durumun arka planındaki sebepler üzerinde durur. Keza insanların sağduyulu ve makul değerlendirmeler yapmak yerine neden daha hızlı biçimde alay ve küçümsemeye meylettiklerini açıklamaya çalışır.¹⁵⁹ Benzer şekilde, nimet inkârına dair yaptığı değerlendirmede de, insanın kötülüğü kötü olduğu için değil; hemen elde etmek istedikleri çıkarları veya algısal yanılsamaları nedeniyle tercih ettiğini ifade eder.¹⁶⁰ Bu yaklaşım, insan fiillerinin arkasında yatan güdüler ve davranışsal eğilimleri tahlil etmeye dönük bir çaba olarak değerlendirilebilir. Yine zinanın haramlığından bahseden âyette, “Zina aklen de çirkin midir?”¹⁶¹ yeryüzünde böbürlenerek yürünmeyi yasaklayan âyette “Böbürlenerek yürümenin yasaklanmasının sebebi nedir” sorularını¹⁶² sorarak cevap verir. Dolayısıyla, Rummânî’nin tefsiri, insan ve toplum merkezli yorumun erken dönem tefsir geleneğindeki öncü ve iptidai örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir. Onun, âyetlerin açıklamasında birey psikolojisi, toplumsal davranış kalıpları ve ahlaki eğilimlere yönelik tespitleri; klasik tefsir anlayışında yaygın olan dilsel, rivayet temelli ve kelâmî açıklamaların ötesine geçer. Bu yaklaşımı, Rummânî’nin tefsirini yalnızca ilahî mesajın açıklanmasıyla sınırlı tutmaz; aynı zamanda insan doğası ve toplum yapısına dair çözümlemeler sunan âyetin farklı delaletlerini dikkate alan çok yönlü bir esere dönüştürür.

¹⁵⁸ Rummânî, *Tefsîr*, 155-156.

¹⁵⁹ Rummânî, *Tefsîr*, 177-178.

¹⁶⁰ Rummânî, *Tefsîr*, 266.

¹⁶¹ Rummânî, *Tefsîr*, 241.

¹⁶² Rummânî, *Tefsîr*, 345.

4.3. Tefsir Telifinde Soru-Cevap Üslubu

Rummânî'nin tefsir telifinin en karakteristik özelliklerinden biri, sistematik olarak uyguladığı soru-cevap üslubudur. Müfessir, tefsirinde ele aldığı bütün meseleleri öncelikle soru kalıplarıyla ortaya koymakta ve ardından bu sorulara detaylı cevaplar vermektedir. Bu metodun birden fazla işlevsel avantajları vardır. Ele alınan her meselenin mahiyeti ve çerçevesi önceden belirlenerek akademik bir netlik sağlanmaktadır. Müellifin analiz sürecinin her aşamasında, hangi noktaların tahlil edildiği okuyucu tarafından kolaylıkla takip edilebilmektedir. Keza, okuyucuların dikkati meseleye çekilmekte, konuya dair bazı zorluklar okuyucunun zihninde önceden tanımlanmakta ve âyete dair incelikler okuyucunun zihninde daha çabuk yer etmektedir.

Rummânî'nin bu sistematik yaklaşımının kökeni, onun nahiv sahasındaki ilmî tavrında da izlenebilir. Öğrencisi Ebû Hayyân et-Tevhîdî (ö. 414) tarafından nakledilen şu rivayet, bu durumu açıkça ortaya koymaktadır: “*Alî bin 'Îsâ en-Nahvî'nin meclisinde Mervî bir adamın ona mâ' (ما) ile men (من), mimmâ (مما) ile mimmen (ممن) arasındaki farkı sorduğunu gördüm. Rummânî ona konuyu geniş geniş açıklayarak anlattı, taksim etti, farklarını söyledi, tanımladı, örnekler verdi ve her bir meselenin hükmünü şartlarına bağlı olarak açıkladı...*”¹⁶³ Aktarılan bu anı her ne kadar dilbilimsel meseleleri nasıl ele aldığı ile ilgiliyse de tefsir çalışmalarında da belirgin şekilde gözlemlenebilen temel karakteristiklerdir. Tefsirinde konuları açık şekilde tasnif etmiş, her meselenin sınırlarını titizlikle belirlemiş ve tüm bunları okuyucuya soru-cevap yapısıyla sunmuştur. Muhtemeldir ki onun tefsir ve belâgatle ilgili meselelerde sergilediği bu kategorize etme eğilimi, mantık ilmindeki yetkinliğinin bir yansımasıdır.¹⁶⁴

Tefsir telifinin tamamıyla soru-cevap üslubundan oluştuğu bu yöntem, Rummânî'den önceki müfessirlerde ve hatta sonrakilerde de -bilindiği kadarıyla- görülmemiştir. Bununla birlikte, İslam telif geleneğinde *fenkale* veya *fenkule* adıyla bilinen soru-cevap üslubuna rastlanmaktadır.¹⁶⁵ Bu üslubu tefsirinde kısmen kullanan müfessir-

¹⁶³ Hamevî, *Mu'cem*, 4/1827; Ebû Mûsâ, *el-İ'câzu'l-Belâgi*, 98.

¹⁶⁴ Rummânî Tüske, “Belâgat'ta er-Rummânî”, 288.

¹⁶⁵ İslamî ilimlerde bu üslupla yazılan eserler için bk. Hulûd Şâkir 'Abdelî, “Fenkalâtü'l-Müfessirîn: Dirase Nazariyye ve Tatbikiyye 'ala Sûreti'l-Fâtiha”, *Mecelletü'l-'Ulûmi'ş-Şer'iyye* 12/3 (2019), 1551-1553.

ler de mevcuttur.¹⁶⁶ Fenkale üslubunun, Rummânî'den önce birçok âlim tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Bu isimler arasında Halâl b. Ahmed (ö. 175), onun öğrencisi Sîbeveyhi (ö. 180) ve İmam Şâfiî (ö. 204) gibi önemli şahsiyetler yer alır.¹⁶⁷ Tefsir sahasında ise Taberî öne çıkan bir örnektir.¹⁶⁸ Rummânî'den sonraki dönemde ise, Kâdî Abdülcebbâr ve Zemahşerî zikredilebilir.¹⁶⁹ Hatta Zemahşerî'nin, Rummânî'nin metodunu genişleterek uyguladığı ifade edilir.¹⁷⁰ Ancak Rummânî'nin, bu yöntemi Zemahşerî'ye kıyasla tefsirinin tamamında kullandığı ve bu değerlendirmenin isabetli olmadığı söylenebilir.

Sonuç

Rummânî'nin tefsir anlayışı, Mu'tezilî kelâm geleneği ile Bağdat dil ekolünün metodolojik yaklaşımlarını bütünleştiren özgün bir karakter sergilemektedir. Bu sentez, onu salt bir kelâm âlimi veya dil bilgini olmanın ötesine taşımış, her iki disiplini kuşatan bütüncül bir müfessir konumuna yükseltmiştir. Özellikle Kur'ân'ın diline odaklanması, hem kelâmî hem de dilsel uzmanlığını kesiştiren ayırıcı bir nitelik kazandırmış ve onu geleneksel Mu'tezilî yorumculardan farklılaştırmıştır. *Nüket* adlı risalesi ise bu yaklaşımın en belirgin örneğini teşkil etmektedir.

Rummânî'nin tefsiri, Mu'tezilî tefsir geleneği içerisinde hem muhteva hem de metodoloji bakımından paradigmatik bir dönüşümü temsil etmektedir. Eserde, kendisinden önceki müfessirlerde yoğun biçimde görülen mezhepçi tartışmaların ve cedelî üslubun etkisi nispeten azalmış, bunun yerine lafız odaklı bir yorum anlayışı benimsenmiştir. Rummânî, bu yaklaşımıyla dilsel tahlillere ve semantik derinliğe öncelik vererek, tefsir ilmindeki yönetsel bir farklılaşmaya öncülük etmiştir.

¹⁶⁶ Bk. 'Abdelî, "Fenkâlâtü'l-Müfessirîn: Dirase Nazariyye ve Tatbikiyye 'ala Sûreti'l-Fâtiha", 1556.

¹⁶⁷ Mücahit Elhut, "Üslûbu'l-Fenkale beyne'z-Zemahşerî ve Ebî Hayyan", *Bütün Yönleriyle Zemahşerî I* (2023), 73-74.

¹⁶⁸ Abdulaziz Cûdî, "Üslûbu'l-Fenkule 'inde'z-Zemahşerî fî Tefsîrihi ve Beyânu Hasâisihî ve Fevâidih", <https://tafsir.net/article/5212> (Erişim 02 Mayıs 2025), 6.

¹⁶⁹ Hüseyin Avcı, "Zemahşerî'nin el-Minhac fî Usûli'd-Din Adlı Eseri ve Beyan Üslubu", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi VIII/2* (2021), 384.

¹⁷⁰ Cûdî, "Üslûbu'l-Fenkule 'inde'z-Zemahşerî fî Tefsîrihi ve Beyânu Hasâisihî ve Fevâidih", 7.

Rummânî’nin metodolojik yeniliklerinden ilki, tefsirinde lafız eksenli yaklaşımı sistematikleştirerek ona yeni bir boyut kazandırmasıdır. Lafızları yalnızca yüzeysel düzeyde değil; bağlam, kullanım biçimi, kelimenin tarihsel anlam katmanları ve semantik akrabalıklarıyla birlikte çok katmanlı bir analiz zemininde ele almıştır. Bu yöneliminin, Kur’ân’daki kelime tercihlerinin alternatifsizliğini vurgulama gayretinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Eşanlamlı gibi görünen lafızlar arasındaki ince anlam farklılıklarını titizlikle ortaya koyması, onun yorum yöntemini klasik Mu‘tezilî gelenekten ayıran başlıca unsurlardan biridir. Böylece Rummânî, klasik tefsirlerde dağınık biçimde yer alan dilsel çözümlemelere teorik bir bütünlük kazandırmış ve onları sistematik bir metodoloji çerçevesinde değerlendirmiştir.”

Tefsirinin bir diğer özgün yönü, kelimelerin bir araya gelerek oluşturduğu tertip yapılarından doğan örtük anlamlara —taçmîn— özel bir önem atfetmesidir. Bu yaklaşım, lafzî anlamın ötesine geçerek Kur’ân’ın çok katmanlı anlam evrenine dair kapsamlı ve derinlikli bir okuma önerisi sunar. Taçmîn, anlamın yalnızca açık ve doğrudan ifadelerle değil, aynı zamanda dolaylı biçimde de ortaya çıkabileceğini varsayan bir delâlet teorisine dayanır.

db | 1339

Öne çıkan bir diğer metodolojik fark ise, tefsirinde sistematik biçimde uyguladığı soru-cevap yöntemidir. Bu yöntem yalnızca didaktik bir tercih değil; aynı zamanda problem odaklı, kavramsal analize dayalı ve okuyucuyu aktif düşünmeye sevk eden yorumcu bir stratejidir. Rummânî, bu yöntem aracılığıyla metinle kurulan anlam ilişkisinin sorgulayıcı bir zemin üzerinde şekillenmesini sağlamaktadır.

Sonuç itibarıyla, Rummânî’nin tefsir anlayışı, Mu‘tezilî tefsir geleneğinin klasik çerçevesinden belirgin şekilde ayrılan ve lafzın semantik derinliğini ile delâlet gücünü merkeze alan yeni bir metodolojik perspektif ortaya koymaktadır. Onun bu yorum tarzının temel dinamiği, mütekellim kimliğiyle bağlantılı olarak Kur’ân’ın i‘câz boyutuna yaptığı vurgudur. Nitekim bu yaklaşımını en etkili biçimde ortaya koyması, dilbilimsel formasyonu sayesinde mümkün olmuştur. Buradan hareketle Rummânî, salt bir müfessir olmanın ötesinde, Kur’ân’ın beyân niteliğini sistematik bir çözümlemeye tabi tutan ve klasik tefsir yöntemlerini bu eksenle dönüştüren öncü bir teorisyen olarak değerlendirilmeyi hak etmektedir.

Kaynakça

- Abbas, Fadıl Hasen. *İcâzu'l-Kur'âni'l-Mecîd: Dirâse fî Târîhi'l-İcâz*. Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1. Basım, 2016.
- 'Abdelî, Hulûd Şâkir. "Fenkalâtü'l-Müfessirîn: Dirase Nazariyye ve Tatbîkiyye 'ala Sûreti'l-Fâtîha". *Mecelletü'l-'Ulûmi's-Ser'iyye* 12/3 (2019), 1542-1601.
- Akyüz, Zafer. "Beyân ve Bedî' İlminde Tazmin Üslûbu". *Amasya İlahiyat Dergisi* 18 (30 Haziran 2022), 325-357.
- Avcı, Hüseyin. "Zemahşerî'nin el-Minhac fî Usûli'd-Din Adlı Eseri ve Beyan Üslubu". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VIII/2 (2021), 378-396.
- Bilgin, Mustafa. *Tefsirde Mu'tezile Ekolü*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991.
- Cûdî, Abdulaziz. "Üslûbu'l-Fenkule 'inde'z-Zemahşerî fî Tefsîrihi ve Beyânı Hasâisihî ve Fevâidih". <https://tafsir.net/article/5212>. Erişim 02 Mayıs 2025. <https://tafsir.net/article/5212>
- Dilek, Burcu. "Te'vîl Yöntemi ve Mezhebî Kimliğinin Kur'an Yorumuna Etkisi Bağlamında Rummânî'nin el-Camî' li-İlmi'l-Kur'an Adlı Tefsiri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/2 (2024), 921-951.
- Divleki, Celalettin. "Ali b. İsa er-Rummânî'nin (ö. 384/994) İcâz Anlayışı". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (2016), 7-54.
- Ebû Mûsâ, Muhammed. *el-İcâzu'l-Belâgi Dirâse Tahliliyye li-Türâsi Ehli'l-İlm*. Kahire: Mektebetu Vehbe, 2017.
- Elhut, Mücahit. "Üslûbu'l-Fenkale beyne'z-Zemahşerî ve Ebî Hayyan". *Bütün Yönleriyle Zemahşerî* I (2023), 71-78.
- Erzi, Mesut. "Kâdî Abdülcebbar'ın Düşüncesinde Dilin Yeri". *Kader* 20/1 (30 Haziran 2022), 369-397.
- Esamm, Ebû Bekr - İsfahânî, Ebû Müslim Muhammed b. Bahr. *Tefsîru Ebî Bekr el-Esamm ve Tefsîru Ebî Müslim el-İsfahânî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2007.
- Fudge, Bruce. "Tadmîn The Notion of 'Implication' According to al-Rummânî". *Classical Arabic Humanities in Their Own Terms: Festschrift for Wolfhart Heinrichs on His 65th Birthday Presented by His Students and Colleagues*. ed. B. Gruendler - M. Cooperson. Leiden: Brill, 2008.
- Hamdâni, Abdulkâdir. *el-Belâgatü'l-Kur'âniyye fî Nüketi'r-Rummânî*. Amman: Dâru Gayda', 2014.
- Hamevî, Yâkût b. Abdullah. *Mu'cemü'l-üdebâ': İrşâdü'l-erîb*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- İbn Tâvûs, Râdıyyüddîn Ali b. Mûsâ. *Sa'dü's-Su'ûd li'n-Nüfûs*. Kum: Bustân Kitâb Kum, 1422.
- İsrafilova, Faima vd. "Kur'an'ın Doğru Anlaşılması Bakımından el-Furûku'l Lügaviyye". *Kur'an Meâlleri: Sorunlar, Çözümler Önerileri* II (2023), 155-171.
- Karataş, Ali. "Ehl-i Sünnetin Kur'an Yorumunda Mutezile Etkisi Ebu Bekir el-Esamm Örneği". *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2/2 (ts.), 178-187.
- Karataş, Ali - Gengil, Veysel. "Ayrımların Eşiğinde Hanefî-Mâtürîdî Tefsir Geleneği: İmkânı ve Özgünlüğü". *Mütefekkir* 11/21 (15 Haziran 2024), 55-82. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1501156>
- Kaya, Mustafa. *er-Rummânî, Hayatı, Eserleri ve Arap Gramerindeki Yeri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Keleş, Kübra. "Hicrî Dördüncü Asırda Mu'tezilî Müfessirler ve Kayıp Tefsirleri". *Hicri Dördüncü Asırda İslâmî İlimler*. ed. Hidayet Aydar vd. 224-248, ts.
- Kulinich, Alena. "Beyond theology: Mu'tazilite scholars and their authority in al-Rummânî's tafsîr". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London* 78/1 (2015), 135-148.

- Kulinich, Alena. "Rethinking Mu'tazilite tafsir: from essence to history". *Religion and Culture* 29 (2015), 227-262.
- Mourad, Suleiman A. "The Survival of the Mu'tazila Tradition of Qur'anic Exegesis in Shī'ī and Sunnī tafāsīr". *Journal of Qur'anic Studies* 12 (2010), 83-108.
- Özdemir Keleş, Kübra. *Ebu Ali el-Cübbâî Müfessiran*. Amman: Ürdün Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Özdemir Keleş, Kübra. "Ebû Ali El-Cübbâî'yi Basralı Bir Müfessir Olarak Düşünmek: Kayıp Tefsirinin Dilbilimsel Açıdan İncelenmesi". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2021), 851-876.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'an'ın Mu'tezilî Yorumu: Ebû Müslim el-İsfahânî Örneği*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Rummânî, Ebu'l-Hasen 'Alî b. 'İsâ. "en-Nüket fî İ'câzî'l-Kur'ân". *Selâsu Resâil fî İ'câzî'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 6. Basım, ts.
- Rummânî, Ebu'l-Hasen 'Alî b. 'İsâ. *Kur'an'ın Anlam İncelikleri ve Eşsiz Belâgatı*. çev. Numan Konaklı. İstanbul: Neva Yayınları, 2020.
- Rummânî, Ebu'l-Hasen 'Alî b. 'İsâ. *La septième partie du commentaire sur le Koran de Aboul-Hasan 'Ali ibn 'Isa al-Roummâni*. Fransa: gallica.bnf.fr/BnF, Département des Manuscrits, 6523, 190.
- Rummânî, Ebu'l-Hasen 'Alî b. 'İsâ. *Tefsîru Ebî'l-Hasen el-Rummânî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009.
- Sanni, Amidu. "Again on 'taqmîn' in Arabic Theoretical Discourse". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London* 61/1 (1998), 1-19.
- Taberî, İbn Cerîr. *Câmi' u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- Taş, Süleyman. "Tazmin Üslubu ve Kur'ân-ı Kerîm'deki İşlevleri". *Diyanet İlmi Dergi* LII/3 (2016), 51-68.
- Tayyâr, Mûsâid b. Süleymân. *et-Tefsîru'l-Lugavî li'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1434.
- Tekin, Selim. "Hicri Dördüncü Asırda Gramer Çalışmaları". *Hicri Dördüncü Asırda İslamî İlimler*. İstanbul: Ensar, 2024.
- Tuncel, Emrullah. *Ebû Ca'fer et-Tûsî ve Fahreddin er-Râzî'nin Tefsirleri Bağlamında Ebû'l-Kâsım el-Belhî'nin Kur'an'a Yaklaşımı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Tüske, László. "Belâgat'ta er-Rummânî". çev. İsmail Demir - Mustafa Kaya. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (30 Haziran 2003).
- Zâyyid, Abduh. "Ebû'l-Hasan er-Rummânî ve Cühûduhû fî Belâgatî'l-Kur'ânî'l-Kerîm". *Mecelletü Külliyyeti'l-Lügati'l-Arabiyye bi'l-Kahire* 20 (2002), 493-677.

